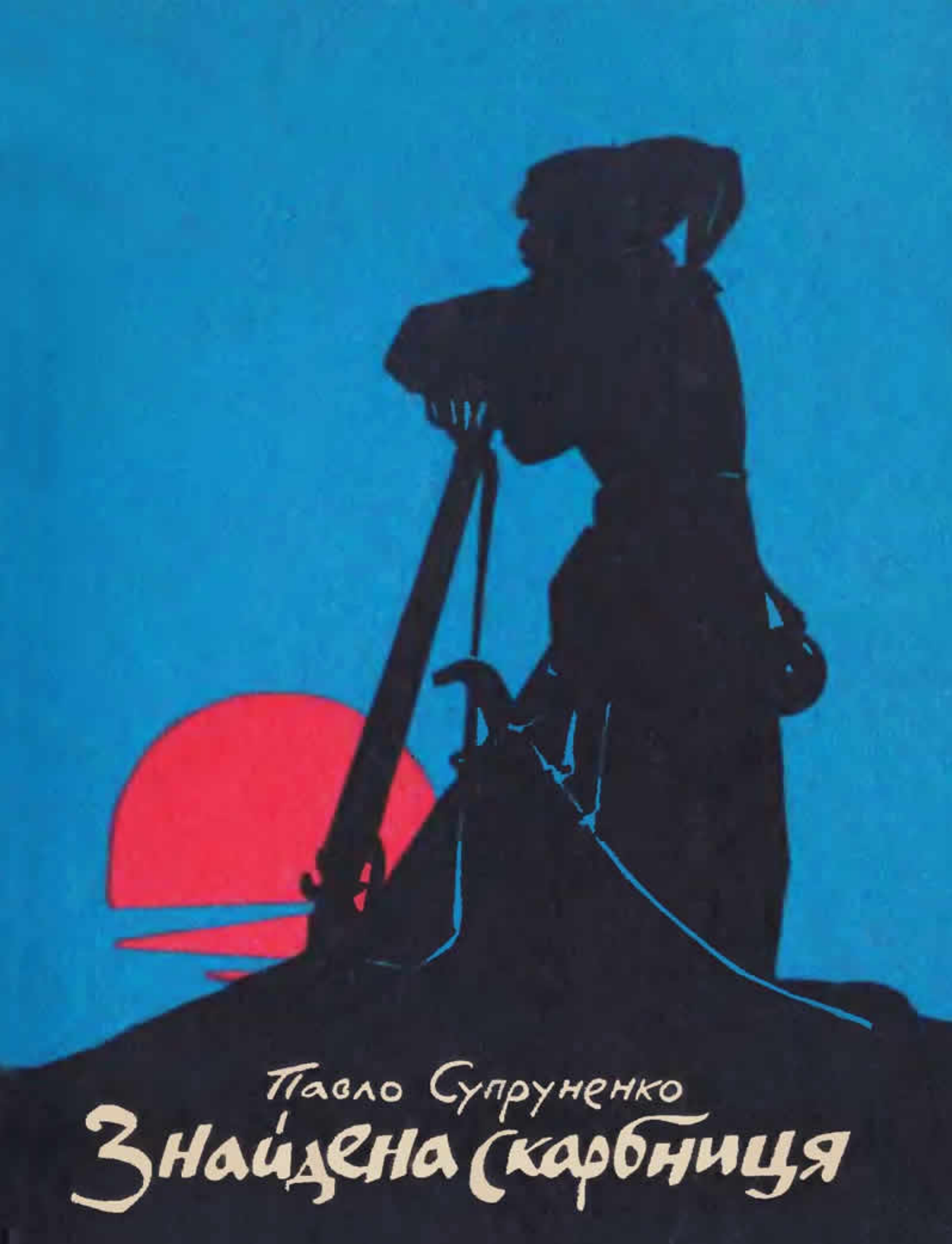

Павло Супруненко
Знайдена скарбниця

ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ВЕСЕЛКА» КИЇВ 1969

Павло Супруненко

Знайдена скарбниця

Запоріжжя... Чуєш це слово — і перед зором постають велетенські бунчуки димарів «Запоріж-сталі», граційно вигнута, мов лебедине крило, гребля Дніпрогесу, малинові корогви заграє, що палахкотять ночами над столицею сталетворців, гінкоплечі електрощогли, що крокують степами України, ніби козацькі сторожові бекети, й несуть у всі кінці наснагу Славутича.

У народі живе чимало переказів про сиву давнину цього повитого легендами краю і про його сьогоденних героїв — нащадків славних січовиків. У цих переказах — опoетизована любов народу до рідної землі, гордість за свою Вітчизну.

У них дається також народна оцінка історичним подіям та особам, своєрідно тлумачаться назви міст, сіл, річок.

На матеріалі переказів, що побутують у Запорозькому краї, й написано ці оповідання-легенди. Автор їх, письменник Павло Супруненко, аматор і невтомний збирач народної творчості, а надто переказів про запорозьких козаків, нині живе й працює у місті Запоріжжі.

МАЛЮНКИ А. БАЗИЛЕВИЧА

ПОМАНДРУЙМО МАРШРУТАМИ ЛЕГЕНД

Кого ваблять захоплюючі мандрівки в минуле рідного краю, хто прагне пізнати незвичайне й дивовижне в ньому, спіткатися на історичній, а не на казковій арені з велетнями і чарівниками, той нехай подасться у романтичний світ народних легенд і пройде своєю уявою по їхніх, сповнених несподіванок, маршрутах. Де тільки не по-

буває такий мандрівник! На крилах легенд він легко проникне у всі часи й простори рідної землі, перед ним раз по раз розкриватимуться то неймовірно таємничі, то не по-земному величні події і явища, й серце його сповниться ще більшою любов'ю до свого краю та свого народу.

Творча народна фантазія оповила серпанком легендарності найрізноманітніші історичні факти, імена та вчинки видатних і звичайних людей, по-своєму розшифрувала назви міст і сіл, гаїв і річок, гір і шляхів, скель, могил, дерев, квітів тощо. До цього спонукали побожне в своїй основі схилення людини перед навколишніми незрозумілими й нерозгаданими могутніми силами природи, одвічна ненаситна жадоба пізнати невідоме; це й гордість та захоплення дійсними величними вчинками й життєвими побутовими винятковими випадками або ж незрівнянною людською красою, мудрістю та мужністю; це й невгасима мрія трудових мас про перемогу добра, правди і справедливості на землі.

Вигадка, що посідає таке велике місце в легендах і надає їх змістові гостро вражаючої виключності та фантастичності, слугує пізнавальній та виховній меті. Домисел у легендах спрямований або ж на пояснення незрозумілого в дійсності, або ж на відтворення бажаного. При цьому ілюзорне й вигадане в легендах, на противагу казкам, сприймається як достовірне, як рівноцінне дійсному, бо ж воно співзвучне народним ідеалам і прагненням, бо ж у ньому пульсує одвічна життєстверджуюча сила народного оптимізму.

Якими б дивовижними і неймовірними не видавалися нам часом вчинки героїв у народних легендах, якою б велетенською, богатирською силою вони не наділялися, як чудодійно не розв'язувалися б тут конфлікти, в самій своїй суті твори цього жанру не відриваються від конкретно-історичного ґрунту і від народного побуту тієї чи іншої доби. Ця органічна єдність у легендах реального й вигаданого

є головним джерелом їх популярності і впливовості, бо ж недосяжне й дивовижне вражає і вабить завжди гостріше й глибше, ніж доступне й звичайне. До того ж легендарні картини імпонують ще й своєю майстерністю відчутно й образно поетизувати такі чудові людські якості, як вірність, мужність, незламність, щирість, правдивість і взагалі красу людини в найсильніших і найвищих її проявах, які часто-густо переходять межу дійсності та ймовірності.

Пропонована збірка оповідань Павла Супруненка є спробою художнього опрацювання ряду народних легенд та переказів. Нехай автор, може, й не завжди досягає мистецької досконалості в розгортанні сюжету чи в доборі художніх деталей, проте вже сам зміст його оповідань про минуле України, поданий через призму легендарної чудодійності або з пригодницькою драматичністю, будить великий інтерес. Автор то веде свого читача на степові простори й шляхи України часів її боротьби з турецькими і татарськими людоловами, то на Запорозьку Січ і Великий Луг, то на дніпровські береги, острови й пороги, то в оповиті таємничістю фортеці. І яку б легенду він не розповідав — про могилу із золотим конем чи про походження польових маків із козацької крові, про руку померлого отамана Сірка, що вела у бій, чи про дніпровського лоцмана-рятивника, про всюдисущого козака Мамая чи про тямковитого чабана — кожна з цих легенд віддзеркалює героїчну минувшину, пов'язану з історією народу, насичену патріотичними почуттями. Як символ рідної землі і невмирущості народу сприймається оповідання-легенда про могутній дуб, а переказ про потаємний льох у «Проклятому місці» звучить як уособлення сили й кмітливості трудового народу.

Зміст значної кількості творів збірки подає легендарне тлумачення місцевих назв, це — «Стешин бід», «Скелі зітхання», «Крісло Катерини», «Сагайдакове ложе» та інші. Проте ідейне звучання цих легендарних розповідей не-

зрівнянню ширше: одні з них вславляють народну волелюбність, що кличе до бою не лише козака-воїна, а й дівчину робить героїнею («Стешин брід»), інші кепкують над царями й отаманами, звеличуючи колектив, козацьку громаду («Сагайдакове ложе», «Крісло Катерини»), ще інші — поетизують силу справжнього кохання, здатного долати смерть («Вишивана сорочка») і викликати в німого пісню («Скелі зітхання»). Чимало легендарних картин і епізодів у збірці овіяні духом соціальної боротьби, що її вів наш народ то з загарбниками, то з панами-кріпосниками, то з царатом.

Все це не може не зацікавити юних читачів, не відгукнутись голосним відлунням у їхніх серцях. Пізнання героїчного минулого рідного народу, відчуття краси природи своєї Вітчизни завжди духовно збагачують, сповнюють патріотичною гордістю і вірою в майбутнє. Захоплюючі малюнки легендарних проявів героїзму, сміливості, мудрості та діловитості є винятково корисними для плекання таких якостей у читачів.

Тож помандруймо, юний друже, маршрутами легенд цієї збірки в минуле нашого краю! Прислухаймося до заклику письменниці Ольги Кобилянської, зверненому й до нас: «Згадуйте предків своїх, щоб історія перед вами не згасла, і золотої нитки не губить!»

Олексій Дей,
доктор філологічних наук.

Їхали степом двоє козаків. Їхали ступою, оглядалися навкруги. Хвилями грали високі буйні трави, рясніли дивним цвітом тюльпани, ромашки, горицвіт. Ласкаво гладив вітер сиві чуприни ковили.

Та не тільки степовою красою милувалися запорожці. Пильно вдивлялися вони вдалину — чи не видно чорних

тіней. Ні, їх не сплутаєш ні з якими квітами. Навіть колючому будякові кривдно стало б, якби його порівняли з татарським загарбником.

Козаки надто обережно пробиралися балками — так і дивись, чи не вискочить з яру капосник-татарин. По-зłodійському тільки й нападає він, не любить чесного двобою, поганець.

— Чого, батьку, голову схилив? — спитав свого товариша молодий козак. — Невже наш степ наводить на тебе смуток? Дивись, який він казковий, широкий, як море, привільний, мов душа козацька. Невже не веселить він запорозького серця?

Молодий був козак. Він і пісень частіше співав, і щедро жартами сипав.

— Ні, хлопче, не степ на мене смуток наводить. Степ рідний козацькому серцю.

— Що ж, батьку, гнітить тебе, заважає затягти зі мною пісню таку, щоб трава пригнулася, щоб птахи притихли?

— Нерадісна пісня проситься. Не хотів би я наганяти туги на цей веселий гомін у степу. Не дають мені спокою тривожні думки.

Неквапливо їхали козаки.

— Не впізнаю я тебе, батьку. Хто з ворогом був такий одчайдушний і мужній, як не ти? Хто подавав приклад нам у відвазі й сміливості, як не ти? А тепер?

Мовчав старий козак. Не квапився відповісти на завзяті слова молодого запорожця.

— А що нас чекає попереду? Веселий ярмарок у місті. Моторні молодіці у багатих шинках. Хіба не дзвенять у нас золоті червінці в кишенях? Невже не тішить тебе добра зопорозька чарка?

— Щиро скажу, брате, тепер не дуже тішить. До смутку зазнав я радощів: били мене і батогами на псарні, одягали і ярмо на шию, кували в кайдани, здіймали на диби.

Багато подарунків мав я від панів. Як згадаєш — горілки не стане, щоб залити все горе.

Ще похмурніше стало суворе обличчя. Хіба все перекажеш? Молодий ще в нього товариш. Зелений та гарячий. Все б йому рубати з плеча, все б веселитися та гуляти. А він, старий сіромаха, видно, слабнути починає. Набридло йому отак блукати без притулку. У інших, котрі молодші, є десь батько й мати, дружини і наречені, а йому, виходить, ніде прихилити сивої буйної голови. Та ще, передавали йому, і пан нахвалявся повернути до себе в маєток, зацькувати собаками. Спіткався б цей шляхтич тут, у степу, він би показав йому, де раки зимують. А там, у місті, в шинку чи на ярмарку можуть і спутати, мов теля.

Невеселі думки бралися в голову. Видно, такі старіти почав козак. А там, не встигнеш оглянутися, і на спокій. То вже знають люди, як запорожець із світом прощається. Востаннє погуляє — все проп'є, що має, з товаришами. Так і проводжають його всю далеку дорогу з горілкою і музикою до самого монастиря, аж доки брама зачиниться.

Та не тягне його до попів, не хочеться розлучатися з молодцями. Там, поміж ченців, ні чарки не вип'єш, ані пісні козацької не почуєш, ні гопака не втнеш. Лишився б зимувати на Січі, та цього разу всі з багатою здобиччю повернулися, всіх по домівках у місто тягне.

— От і хлопці наші йдуть!

Придивився старий січовик удалину — ніби не видно ніяких вершників. Щось ввижається молодцю.

— Та он же, в яру, зачервоніли шапки. Бачиш, як їдуть, гойдаються на конях — бач, скільки їх.

— Що це ти вигадав? То ж не шапки червоніють, то маківки...

— Ото сказонув! Що мені, очі засліпило? Та й не вечір ще. Козаки то.

— Ні, то маківки...

Під'їхали ближче — справді ніяких козаків немає.

— Тобі, може, й міста з палацами тут ввижаються. І сидять тут запорожці наші на бенкеті.

Буває ж — примариться таке. Кумедія та й годі. Можна було б тільки посміятися з такої пригоди, як сміявся парубок. Але старий і тепер їхав на коні похнюпившись, замислившись. І була у нього на це причина. Згадав він, що колись у цих місцях в бою з татарами полягли відважні лицарі з війська запорозького. Тяжка січа була з ордою, життя свого не пошкодували за вітчизну ці люди. Тут і наклали вони своїми головами, тут і розчісував буйний вітер їхні козацькі чуприни.

І ще згадав старий козак, так люди казали, що розкішні червоні маки в степу — це кров друзів-воїнів, які полягли тут за рідну землю. Мов пам'ять про них, буйно цвіли маки, погойдуючись шапками на вітрі. Ніхто їх тут не садив, не ростив. Звідки б їм так густо висипатись у дикому полі? Раніше начебто й не видно було їх в цій балці. А від тої пам'ятної пори і повелися такі рясні сходи.

Почув оповідь старого молодий козак і перестав посміхатися. Зупинили коней, сіли відпочивати.

І тоді надумав сивий запорожець, що не поїде він далі, лишиться тут. Викопає землянку, перезимує, а там, дивись, ще хтось поселиться поряд. Місце тут і справді чудове: балка затишна, чагарники є, весело дзюрчить струмок, перемовляючись із квітами й травами.

Погодився з товаришем парубок.

— Що ж, хай буде по-твоєму, батьку, заїдемо з хлопцями по дорозі на Січ до тебе погрітися.

І поїхав молодий січовик, поспішаючи у велике місто, туди, де шумів ярмарок, де чекали на нього розваги й видовиська. Ходив він по людних місцях, розмовляв з селянами й ремісниками. Радив тікати від панів. А щоб не блукали довго у степу, він і дорогу брався їм показати.

Повертався на Січ молодий запорожець з ватагою. Були тут і старі січовики-рубачи, були й безвусі молодики. Дорогою заїхали до зимівника. Його так і називали відтоді — Томаківка. А самого господаря, старого запорожця, за його любов до цих чудових квітів прозвали Маківкою.

На березі Орелі, там, де річку перетинав чумацький шлях, стояла стара корчма. З виду хата не дуже показна, не велика, та й не мала. Якраз добра, щоб прихистити стомлених подорожан. Зупинялися тут чумаки після довгої дороги, приставали на ночівлю й купці із заморським крамом, заходили й просто люди, що тинялися по світу.

Затишна корчма. І ще, може, надто припадала до душі тим, що господинею в ній була Стеша. Вдень зі свічкою не знайти такої шинкарки. Мало сказати, що вона була вродлива, весела, привітна, уважна. Ні, Стешу бачили не тільки з сулією в руках, як розливала горілку, а й коли сідала на коня — не всякий чоловік так хвацько вскочить у сідло та помчить галопом.

Одне слово, справжня козачка. Але ж, як не дивно, не любила вона козаків. Стеша, звісно, добре приймала їх, частувала, але не так, як чумаків. Для тих вона на ласку не скупилась. А на січовиків нерідко поглядала з-під насуплених брів. Кажуть, це тому, що не взяли її козаки на Січ, як не просила, як не благала.

От і затаїла відтоді Стеша образу. Навіть на Остапа. Молодецький козак був, чорнявий і з таким довгим оселедцем, що аж за вухо його закручував.

Добрий козак був, та не вважив на Стешу. Вона спершу дарувала йому такі погляди, що інший би причинним став. А Остап наче не людина — камінь, навіть проти такої нездоланної сили встояв. Хто його зна — чи одні лише погляди дарувала Стеша, може, чарів давала, щоб лишитися з Остапом, здобутися-таки свого — потрапити на Січ. А тільки не здавався козак. Шанував він січові закони — жінці туди зась.

Та не такій жінці, як Стеша. Варто було їй вбратися у шаровари та шапку — ніхто б і не здогадався, що вона колись спідницю носила. Але Остап бачив у ній тільки жінку...

От і пішов у них нелад. Стеша сердилася й удавала, що не помічає Остапа.

Якось наскочили на переправу татари. Не розгубилася шинкарка, скочила на коня. Зібрала хлопців, сама повела їх на битву з бусурманами. І нагнала такого страху на ворогів, що вони тільки п'ятами накивали.

Всі дивувалися Стешиній відвазі. Один лише Остап глузував з неї. А проте частіше став наїжджати до корчми. Вип'є і хвалиться, як козаки в походи ходять, як на Січі живуть. Розповідає, а сам на Стешу поглядає.

— Дуже, — каже, — козаки на Січі скучили за дівчатами. Так уже змучилися, що почали плутати опудало з молодницею. Не розберуть, що й до чого.

— А одного разу, — розказує Остап, — сталося таке диво. Об'явився серед козаків отаман Христа. Не чули такого чоловічого імені? Слухайте далі. Все диво попереду. Запорожці мов ченці стали — ніякого поняття про жінок. Інший, було, постаріє, а жінки і в очі не побачить. І от приблудилася до козаків дитина. Вони й не розібрали — хлопець це чи дівчинка. Привели дитину до кошового та й кажуть: «Візьми ось джуру, а підросте — добрий козак буде».

І назвали дитину Христином. Піднявся він на козацьких харчах, мов на опарі. Дебелий такий, що не в усякі козацькі штани влізе. З виду справний козак. Чимось він дуже сподобався кошовому. Тому, як постарів отаман, наказав січовикам:

— Як помру, обирайте Христина кошовим — не пожалкуєте.

Так і зробили січовики. Спершу наче все було гаразд. Кошовий взяв собі у служки молодого козака, і все наче як годиться. Та шила в мішку не сховаєш. Випив джура з козаками і похвалився, що дуже вже його любить отаман. Так любить, що нізащо з ним не розлучиться.

Остовпіли січовики від подиву. Та все ж не вірять, що кошовий у них зовсім не Христин, а справжня Христа. Кривдно стало лицарям, що так їх обвели круг пальця. Врадилися перевірити — діждатись ночі.

І враз Стеша обірвала його розповідь.

— Татари!

Мов грім серед ясного неба, пролунав її клич до зброї.

Остап перше навіть не повірив. Думав, не сподобалася його розповідь — вирішила жартом облишити її. Та жарти були погані. Справді, до переправи наближалася орда. Тихо, по-зłodійському підкрадалися вороги, щоб зненацька захопити стоянку, помститися бойовій шинкарці.

Владно гукнула на воїнів Стеша. Годі було впізнати в ній колишню веселу і ласкаву шинкарку, коли взялася вона за пістолі та шаблю. Одних лишила відстрілюватись у корчмі, а сама із загоном в обхід татарам пішла.

— А ти з ким? — гостро видивилася на Остапа. — Може, сидітимеш тут, доїдатимеш вареники?

— Боюся, що татари не дадуть. З тобою піду, — весело посміхнувся козак.

— Невже визнаєш над собою отаманом Христю?

Так і не встиг відповісти Остап. Ніколи було. Татари вже зовсім близько. Гайнув Стешин загін балкою. Закипів кривавий бій. Чималим гуртом прийшли цього разу поганці. Не збиралися відступати — надто вже заздрилися на поживу. Та й переправа потрібна була їм.

Жменька людей була в Стеші. Несила подолати з ними таку ворожу зграю. Бачила це вона й покликала до себе Остапа. Звеліла йому летіти на Січ і сповістити про біду.

Просив лишити його козак — іншого послати. Благав її очима, не наважуючись сказати найпотаємнішого слова. Та сувора була Стеша на коні — не мала звички відступати од слова. Тільки на прощання поцілувала пістоля й передала його Остапові.

— Знаю, що ти проб'єшся до своїх, поспішай, бо не встигнеш.

Це був останній поцілунок відважної козачки. Вона кинулася в гущу бою.

Довго ще кипів бій. Нікого не лишилося від купки захисників. Одна тільки Стеша ще відстрілювалась, поки був

порох у порохівниці. Кинулася вона з конем в Оріль. Та не встигла подолати річки. Догнала її ворожа стріла.

Повернувся Остап, розгромив орду, та не застав Стеши живою. Тільки назвали чумаки її ім'ям брід через річку. І часто бачили потім запорожця на березі Орелі. Подовгу стояв він тут, біля Стешиного броду, сумний і замислений. Про що він думав? Чи не про те, що птах з птахом не зіб'ється, а козак з дівчиною не наживеться?

Як це скоїлося, Федір до пуття не пригадає. І чарки не пив, і до шинкарки не заїжджав, і кінь у нього — найвірніший товариш. Але трапилось...

Либонь, стомився козак після довгої степової дороги та й заснув у зимівнику. Тут і схопили його турки. Зв'язали мотузками із кінського волосся — певно, настала запорожцеві остання година.

Та турки так просто не хотіли з ним розлучатися. Вони готувалися напасти на козацький табір. От і тримали ще Федора живим, аби зняти з нього шкуру. Все хотіли вивідати, скільки січовиків та які в них укріплення. Козак мовчав. А коли допікали його прокляті яничари — ні, не страшними катуваннями, а похвальбою своєю і пихою, — він, жартуючи, відповідав:

— Свині коневі рилом до хвоста не дістати...

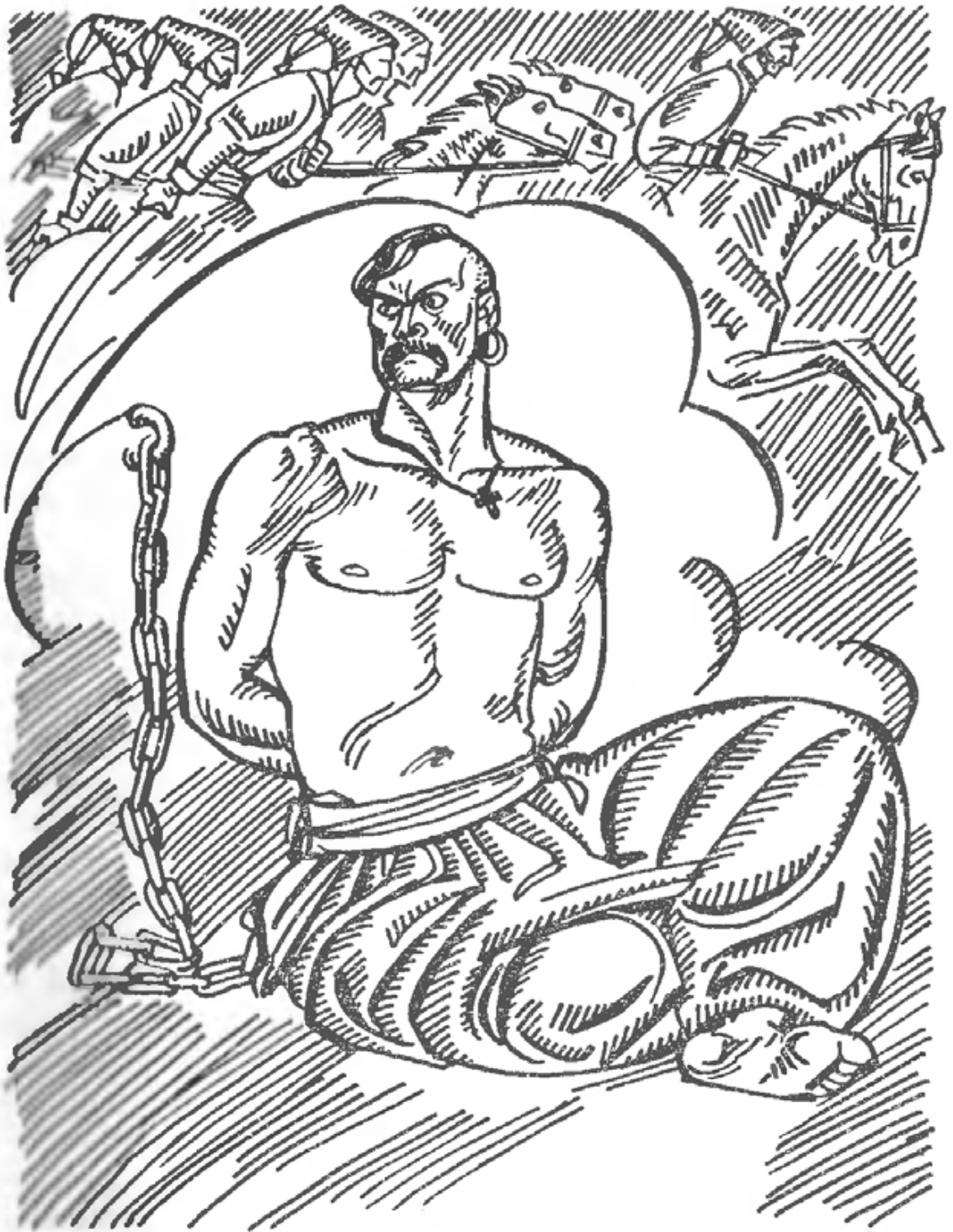
І скільки його не мучили, нічого не допомагало. Побачили турки, що не боїться козак ні сили їхньої, ні мук страшних. І вважались тоді спробувати, чи не клієне він на золотий гачок.

Було туркам чим зачудувати козака. Повезли його до турецького паші на галеру. Загадково посміхнувся він за порождцеві. І показав йому коня...

Бачив Федір чудеса на віку — і в Києві побував, і у Львові, і під час походів у Крим і Туреччину всякого надивився, але такого не доводилося стрічати. Зняв паша накидку, і перед очима постав чудовий скакун. Як живий, хоч і зроблений він був із щирого золота. І грива, і морда були такі виразні, що здавалось, ось-ось кінь заірже, рвонеться з цієї загородки, вилетить птахом на простір...

Так, Федір був вражений. На це, мабуть, і сподівався турецький паша. З вуст його лилась медова мова. Хай тільки запорожець трохи, зовсім трошки допоможе. Ні, не пістолем, не шаблею, а одним лише словом. Нехай тільки натакне, як минути козацькі застави. Турок шепотів козакові на вухо про нагороди султана, про золото, про вина й наложниць, що їх одержить козак, хай лишень зробить невеличку послугу.

Безмежна ласка султанова, відома його щедрість. Він уміє цінувати своїх слуг. Та це потім, а поки що ось який подарунок буде вручено козакові від щирого й войовничого паші. І в руках задзвеніла зброя — вона теж сяяла

золотим блиском. Цей блиск відбивався грайливими бісиками в хитрих очах турка.

Прийшов до тям Федір. Ні, це був не сон. Кінь наяву стояв перед ним. Сяйливий, могутній, чарівний.

І не хотілося Федорові помирати. Тепер треба неодмінно жити.

Нічого не сказав козак, стояв замислений. Майже непомітно майнула на вустах посмішка.

Знову відвели запорожця до ями. І скільки він не думав, придумати не міг нічого. Жаль, що не характерник він, не може чуда сотворити — ворогів начисто згладити з землі, потопити їхні галери. Невже вивезуть звідси золотого коня? От чого жаль, так жаль. І де вони його розкопали? Може, ще стародавній цар якийсь зарив коня в кургані, а може, хто з князів київських привіз його в цей край з візантійських міст.

Жаль такого жеребця ворогам віддавати. Знали б козаки, давно б відбили скарб. Але що може вдіяти зв'язаний, змучений бранець? Нічого...

Та ось десь удалині пролунало знайоме кінське іржання. А незабаром вірний товариш ледве чутно бив десь поруч копитом об землю. Ні, не скочити в сідло січовику. Не розвіватиметься пишна грива, не обігнати вітру. Сили покидають запорожця. Чи встигне сказати що коневі?

Тихо покликав Федір свого улюбленця, тихо прошепотів йому останні слова.

Ударив кінь копитами, мов грім на небі покотився.

Як вихор налетіли козаки, на капусту посікли яничар, забрали золотого коня. Але Федора вже не застали живим. І врадились поховати його, як багатиря. Насипали шапками йому високу могилу. Які великі муки прийняв і який подвиг учинив чоловік, такої й великої могили гідний він.

Та ще згадав хтось стародавній звичай — чи не поховати козака удвох з конем, його нерозлучним товаришем.

Вірно жили — разом і в останню путь хай ідуть. Але не згодились січовики. Ні, такий кінь нехай гуляє на волі. Може, новий богатир на нього сяде. З Федором же поховаймо золотого коня. Так і вчинили.

Відтоді й розповідають старі люди, що десь у степу є могила, в якій козак похований із золотим конем. А де вона, ніхто достеменно не знає.

Багато чого стирає час. Навіть скелі — й ті не витримують. Ось на одній із них були якісь малюнки чи літери. Але пригладив їх вітер, прилизола вода. І вже не розбереш, про що розповідали ті карби.

Мовчать камені.

Тільки пам'ять людська надійно береже спогади про минуле.

Є на правому березі Дніпра, на одному островці, примітна, ретельно відшліфована, чисто вимита дощами вибоїна, наче велика миска в скелі. Так і назвали в народі це місце — Запорозька миска.

Діди люблять про те розказувати, а молодим не віриться. Хлопець щиро дивувався, розмовляючи на човні із старим рибалкою.

— Невже запорожці їли з тієї кам'яної миски? Яку ж то ложку треба було мати? І до рота не донесеш...

— А яке диво? Для доброї громади нагідна посудина, — лукаво усміхнувся старий.

— Ви все жартуєте, дідусю, а мені не до жартів.

— Не втямив? — перепитав дід. — Молодий ти ще запорожець, мало знаєш своїх дідів. Козаки, бач, не такі простаки були, як це іноді декому здавалось.

І дід розповів про цю запорозьку миску.

Приїхав якось до козаків заморський гість — посланець сусідньої держави. А з чим приїхав, не зразу сказав. Хотів спершу обдивитись навколо. Та й козаки не дуже допитувались. Коли треба — сам скаже. Минає день, другий. Чужинець мовчить та й мовчить собі, усе пильно до всього придивляється.

Тоді й запросили козаки гостя на вечерю до своєї запорозької миски. У нього від подиву аж очі на лоба полізли. Досі пригощали його з дерев'яних ночов та коряків. І ложки та чарки для горілки дерев'яні. Вельможний пан до такого не звик — він знав тільки срібний та порцеляновий посуд. А тут...

І їжа козацька йому не відразу припала до смаку — саламаха-розтираха та тетеря-юшка з житнього борошна. «І як можна так жити?» — чудував приїжджий. Боявся охлянути. А вони на таких харчах і здорові, мов бики, оці козаки.

А тут ще лихо — спробуй попоїсти з такої миски, прос-

то в камені видовбаної. Та ще ж і ложку дадуть — не піднімеш.

— Так, — розповідав отаман, — миска у нас така, що як наваримо юшки, то кілька куренів нагодувати можна. Хлопці, коли довго в похід не ходять, ледачіють. Отож морочитися їм із казанами не хочеться, вони й сідають до нашої миски. Тут на всіх стане!

А то є такі козачки-парубійки, що їх з простого казана не нагодуєш. Ви вже даруйте їм. Знаєте, запорожці мов діти: і мало дай — ситі будуть, і багато дай — усе з'їдять.

Гість оглянувся довкола. Та парубчаків тут не побачив. Як пояснили йому, вони подалися рибу ловити — поскидали свої шаровари і тягнуть їх річкою, наче волок.

Раніше геть добре було: в ту миску хвилею рибу зганяє — от і юшка наварена. А ниньки мороки побільшало. Та нічого, козаки не скаржаться. Навіть зручно з такою мискою: якщо галушки варять, а тут ворог близько, — то заряджають гармати тими галушками...

— А зараз ви не галушки варите? — стривожився посланець.

— Ні, — відповіли йому, — зараз вас щербою почастують.

І дали гостеві рибальської юшки. Ковтнув він раз, другий, розкуштував так, що його від щерби й за вуха не одтягнеш. Наївся по саму зав'язку. І все чудувався, що такий добрий харч дерев'яною ложкою їдять, та ще з цієї миски...

Спершу козаки одбувалися жартами, мовляв, дерев'яний посуд ліпший — не б'ється, довго слугує. Самі дивувалися, як пани отими залізними ложками їдять — губи обпікають. Але посланець усе допитувався. Ну, тоді вже один козак пояснив докладніше. Є, мовляв, люди в деяких державах і вельми знатного роду. Їдять вони з блюда, та з лиця худі. Від чого ж їм бути гладкими — усе в послузі та в послузі, мов блюдолизи.

А от справжні козаки їдять із своєї великої миски і нікого й нічого не бояться. То чого їм не бути при тілі і при здоров'ї?

Досі посланець усе не розумів та дивувався — не знав, чому вірити, а чому ні. А тут, здається, второпав. Бачить, ще якусь мороку придумують йому козаки, і став він мовити про діло, з яким сюди приїхав.

— Давно б так, — сказав запорозький отаман.

І почав вести переговори. Адже запорожці вміли й так воювати, щоб шабель не виймати.

ВИШИВАНА СОРОЧКА

Бучне весілля очікувалось на селі! Скільки вина вже припасли, скільки сала й вишкварок наготували. Не один парубок підморгував другому — ото погуляємо, коли нашого Захара обкрутять!

А Захар, молодий козак, що по ньому зітхало багато дівчат, був, як казали сільські свахи, мов з картини

списаний. І з лиця вийшов гарний — любо глянути, і вдачі доброї — ніхто про нього лихого слова не мовить. Батькаматір шанував, старших поважав, у біді людям помагав, до всякого нещастя співчутливий був.

Та й до дівочого серця, певно, підхід мав. Про це вже знала Галя. Ходила — землі під собою не чула. Пісні співала, та так, що соловейко б позаздрив. Де ж і щастя, як не в коханні!

Своє ніжне перше почуття Галя виливала на полотні. Хто бачив її вишивки, мов по книзі міг прочитати її дівочі думи й радощі. Скільки рушників, скатертин, хусточок було вишито — коли тільки встигала вона їх гаптувати! Не було в неї дорогих тканин: шовків, оксамитів, парчі, не засліплювала вона ні сріблом, ні бісером, ні самоцвітами. Не для панських покоїв, а для себе вишивала вільна козака дочка.

І нитки були звичайнісінькі, і полотно те, що його ткали вдома на верстаті, вибілювали в ставку. А як тішили око ці візерунки й барви! Не дуже вони й яскраві — більше червоного та трохи чорного й синього, а подивишся — аж очі одбирає!

Тут уже Галя дбала, аби ніяке сонце не випекло тієї краси. Чимало турбот, щоб не злиняли нитки. Скільки вона отих трав збирала, варила та вимочувала, фарби з них готувала: і з васильків, і з кінського щавлю...

Почіпляли рушники по стінах, над дверима й вікнами. Її стара бабуса казала, що саме отак треба не картини обвішувати, а двері та вікна, звідки нечиста сила може проникнути до хати. А Галя й бабусю слухає, і собі на думці має: вікна вікнами, а оту картину, що на ній козак Мамай сидить з бандурою, вона неодмінно рушником обвісить. Надто вже картина їй до вподоби.

Любить дівчина розповіді про козаків. І дід був у неї хвацьким січовиком, і батько, що загинув у битві з турка-

ми. Через те, коли вишиває Галя свої візерунки, на полотні нерідко мимохідь з'являються вершники на конях. А їм навстріч береться дівчина з відрами на коромислі.

Ошатною стала хата, наче завітували в ній на сніжно-білому полотні яскравою красою волошки й маки. Не хата, а справжній тобі квітник!

Перед весіллям, як то годиться, показували все дівоче добро. Нехай бачать люди, звідкіля взялося оте багатство, нехай дивляться на ті подарунки, що їх наречена приготувала для свого обранця. Хай знають, яка вона до діла тімаха.

Не було байдужих до цієї краси, ніхто не міг утриматися від доброї усмішки, всі раділи. І лише один парубок на селі — Семен — став похмурніший, ніж завжди, коли вгледів ці квіти на полотні.

Може, не сподобалися вони козакові? Ні, навпаки, тому він і сумував, що он як запали в серце йому оті візерунки, як і руки, що їх гаптували.

Дедалі дужче сумував Семен. Гризла його заздрість до свого щасливого суперника. Іноді за себе боявся: бралися в голову злі думки. Він гнав їх, а вони верталися знов і знов. Не знав бойовий козак, що з собою тепер вдіяти, де шукати порятунку. З жахом чекав він Галиного з Захаром весілля.

Та виручила його лиха година. Краще б ніколи не діждати такого рятунку! Мов чорний крук, облетіла село тривожна звістка: ворог недалеко. Польські пани йшли карати голоду, везли в своїх обозах нагаї та киї, щоб знімати шкіру з хлопів.

Жодного парубка не лишилося на селі — всі поїхали з своїм отаманом до куренів і паланок. Вийшли на шлях проводити їх сільські співухи й знахи. Дарували дівчата воїнам у дорогу вишивані кисети, хрестики, що за давнім звичаєм мали боронити козаків од злої напасті.

Була поміж дівчат і Галя. І віщувало їй серце щось недобре.

Однак нічого не сказала Захарові про свої передчуття. Нехай краще йде козак із легким серцем, хай не здригнеться його рука, як триматиме шаблю.

Настали неспокійні дні. Чи ж повернуться славні захисники? Звістки доходили рідко. І нило Галине серце. Але вона не журилась, не хнюпила голови. Може, ще й скінчиться все на добре.

Які тільки сни не насняться! Та не завжди ж вони справджуються.

Всю свою любов, увесь смуток дівчина виливала в пісні або візерунках та мережках на полотні барвистою заповочню. Тут і блакитне небо, і срібляста річка, і кучеряві зелені садки. Переливається веселковими барвами, наче серпанком оповитий, безмежний степ.

І звідки отой хист брався у неї? Вже селом пройшла чутка, ніби в Галі є якась чарівна золота голка, що літає, мов метелик, у її руках. Довга вона й тонка — така, що сама непомітно пролазить у полотно, не лишаючи сліду. Рівно лягає мережка, немає двох однакових узорів.

Чарівна золота голка? Ні, це руки Галині золоті. Подивившись, як вона вправно, мов граючись, підштовхує наперстком голку, що навіть очі не встигають стежити за її пальцями, й лише плечима стенеш. І як вона не стомлюється? І праця їй не набридає. От якби не ота сумна пісня...

Та ще ластівка дала звістку. Стукнула дзьобиком у вікно й полетіла. І Галя вся в передчуттях. І справді, надвечір з'явився на селі вершник. Це прискакав на змиленому коні Семен. Він приніс добру вість: козаки розбили ляхів. Але Галі передав закривавлену хустку. Ту хустку, що її дарувала Захарові...

Не хотіла дівчина вірити страшній правді. Закрадалися рятівні думки: може, Семен з ревнощів наговорив? Може,

ще є надія? Але обличчя Захарового товариша було таке затьмарене нещастям, що годі було сподіватись...

Вмирав Захар на руках у своїх бойових побратимів. Піп молебень правив — нічого не вradiло. Бабуся-знахарка біля нього з травами чаклувала. Але мало надії, бо смертельна рана.

Кинулась Галя до коня. Хотіла востаннє глянути на коханого. Та не пустили вбитої горем дівчини на бойовище. Тоді кинулась Галя до скрині, гарячково вхопила сувій полотна й передала Семенові. На прощання про щось благала його.

Як вихор помчав запорожець на прудкому коні. Справжній козак був Семен. Не дав він заволодіти собою злим думкам. Летів швидше за вітер і застав ще живим Захара.

Знахарка тільки головою похитала — не допомагало її зілля.

Подав тоді земляк згорток від нареченої. Одягли Захара в нову вишиванку. І його пригаслі очі заблисли: побачив козак у вишитому барвистому візерункові й рідні левади, і вишневі садки, і дорогий Дніпро-Славути, і миле дівоче обличчя. Наче вдома побував!

Ніжно провів він кволюю рукою по квітчастій вишиванці. Може, пригадалася йому розповідь Галиної бабусі, що вишивки на рукавах, комірі й подолі боронять людину від нечистої сили.

І повернулася до Захара жадоба життя. Вже не в змозі була здолати його кощава смерть. Одужав славний козак!

ЧАБАНСЬКА ПІДМОГА

Було це в ті часи, коли з'явилися в Таврії перші поселенці. Їхали чумаки степом, обдивлялися навкруги — до душі припало їм привілля: земля неорана, луки широкі, трави високі, річка повноводна поряд тече. Це зараз Берда петляє по степу, наче заблуканий мандрівник, часто пересихає, а тоді й улітку справляла вона водопілля.

Повернулися чумаки з рибою та сіллю додому, розповіли про бачене. І незабаром на зелених берегах Берди з'явилися чепурненькі мазанки, вирости села.

Тільки не мали щастя новосели. То буран страшний схопитися, то мор нападе на худобу. А найбільше непокоїли вороги — татари і турки. Налітали вони, як вороняча зграя, і тоді вже було не до господарювання. Щоправда, запорозькі козаки давали добру відсіч бусурманам, але ті не вгамовувалися.

Якось учинили запорожці переполох під самими турецькими берегами. На човнах, що чайками звалися, потопили вони кілька здоровенних турецьких кораблів і попливли назад до своїх рідних дніпровських берегів. Та бачать — турки цілу армаду стягли і навздогін пустилися. Не встигнути до Дніпра козакам, і повернули вони до Азовського узбережжя. Увійшли в гирло Берди — турки за ними.

Спершу попливли маленькі кораблі. Виміряли глибину. За малими пустили бусурмани великі. Пливуть, береги з гармат обстрілюють, страху наганяють.

Переполохалися в селах люди — давно вже не чули такого грому. Старі пригадували минушину, хитали головами — недобре діло, мовляв, турки затівають. Знову грабіж і знову розбій. Куди податися з насиджених місць? Не дарувати ж ворогові добро.

А боронитись було важко. Тут шаблею нічого не вдієш. Замислилися найстаріші і найдосвідченіші козаки. От якби знайти таку велику гармату, щоб одним пострілом відбити ворога. Думати довго ніколи, а зброї у козаків не гурт. Тривога росла.

І ось у цей час завітав на козацьку раду молодий чабан Ілько. Поздоровкався, витер піт з обличчя й каже:

— А чи не потрібна вам чабанська допомога?

Зачудувалися всі. Якого біса треба тут ще й вівчареві? Хай краще не пхає свого носа до чужого проса.

— Чи не надумав ти, Ілько, овець своїх проти турків виставити? Чи, може, став ти чарівником і поробиш із баранів лицарів? Злякаються твого воїнства вороги...

— Ні, чарівником я не став. І не з вівцями прийшов. Знаю я одне джерело...

З недовірою дивилися на Ілька козаки, проте слухали.

— Оце, що вода в ньому, як сльоза, чиста і б'є воно на березі нестримно. Від нього і Берда повноводна.

— Правду мовить чабан,— погодилися запорожці.— Знаємо ми це джерело — і вода в ньому чиста, і сила велика. Та що ж тепер з нього? Скаламутять, споганять його вороги...

— Ні,— твердо промовив Ілько.— Нам допоможе це джерело!

Домовився Ілько, щоб не зводили очей з турків. А він піде і прив'яже їхні кораблі, як волів до корита.

Вірять і не вірять чабанові люди. Пішов він, не гаючись. Де вже ходив, що робив,— знали тільки ватажки війська козацького. А незабаром і справді сталося, як і обіцяв Ілько,— ні назад ні вперед турецькі кораблі не зрушать.

— Оце притика! Молодець Ілько!— раділи тавричани.

Тепер вже легше було ворога здолати. Сходять турки з кораблів на берег, та назад не повертаються — козаки їх з самопалів кроплять. А втекти теж не можуть бусурмани — стоять кораблі, мов зачаровані.

— Так і є, чарівники ми!— казав козацький отаман сполоханим полоненим туркам.— Ідіть і перекажіть паші, що коли не здастесь оце зараз же в полон, лишитесь зачарованими, камінням станете, грім і блискавки на вас напустимо...

Побігли турки до паші свого, а козаки сміються. Всі вже знали, як сотворив чудо Ілько. Який там він чарівник! Просто знав чабан, що Берду живить велике джерело на березі. От і надумав закрити його, щоб води в річці помен-

шало. Скликав людей, попросив принести всю вовну, настрижену з овець. Везли її возами, несли мішками — зібрали цілу гору. Ніхто добра свого не шкодував для такої справи. Забили вовною джерело, як радив Ілько. Почала спадати у річці вода. Обміліла Берда невпізнанно. Присмоктало до дна турецькі судна. Так вони й знайшли загибель на нашій землі.

Налагодились козаки в похід-дорогу далеку. Аж до самих турецьких берегів. Через ціле Чорне море. Постололи байдаки, наготували харчів, узяли військовий риштунок. Усе гаразд, та тільки як виходили з куренів до берега, дорогу їм перебіг заєць.

— Я б такий, що й не їхав...

Це мовив смагливий і прудкий козак. Називали його циганом. Та, може, циганом він і був — поміж запорожців хто тільки не знаходив притулку — і поляки, й німці, і молдавани, й татари. Всіх брали до коша, аби тільки чоловік поважав січові звичаї.

— Ти, мабуть, зайтини об'ївся? — глузували козаки з цигана. — Ото тобі й передалася заяча сміливість...

Випливли на середину Дніпра — тільки шапки майоріли. За вітром униз пливти недовго. Скоро на обрії й турецька фортеця замріла. Про цю перепону козаки давно знали. Вона їм — як кістка в горлі. Та здолати все можна — і кістку витягти теж.

А от інша проява сталася. Може, й правду казав циган — краще б вернутись. Далі їхати ніяк не можна. Турки таку ще каверзу втнули. Щоб перепинити запорожців, врадились вони закувати самого батька Дніпра в кайдани. Звелів турецький паша біля Кізікермена натягти ланцюги од берега до берега, на них поначіпляти ще дзвінків, а з фортечних веж понаводити гармати. Турки думали: як пливтимуть запорожці вночі — дзвінків не минуть. Тут вони, мовляв, і вшелепаються.

Чекають ночі яничари, не квапляться січовики.

Аж ось стало вечоріти. Тоді отаман і каже:

— Стинайте, хлопці, гільчасті дерева, та будемо рушати.

Зрубали чимало дубів, пустили їх у Дніпро за водою, а самі посідали на байдаки і попливли тихенько. Хтось веслом шубовснув, так на нього з усіх боків зашикали: «Ляпай тихо»... Кажуть, що від того попередження місця, де сторожа турецька стояла, «ляпатихами» назвали. Є і зараз таке село на дніпровському березі.

Ніч була, хоч в око стрель. У темряві і слух чуткіший. Все навкруги принишкло. Ледве чути, як вода під байдаками хлюпає. Опівночі допливли ті гіллясті дуби до лан-

цюгової перепони. Дзвони й задзеленчали. Турки, звісно, до гармат, та з усіх боків і вдарили. Така стрілянина зчинилась, наче сто полків наступало. Випалили яничари заряди, тоді запорозький отаман і наказав:

— Ну, хлопці, тепер за весла!

Так і проскочили Кізікермен. Тоді й пісня над плесом полетіла:

Уж літ більш десять, як козак Нетяга
Понад Дніпром ходить, викликає долі:
Гей ти, доле, вийди із води,
Визволь мене, серденько, з тяжкої біди.

А скоро й море завиднілось. Та тільки не щастило козакам цього разу. Правда, циган уже не згадував про зайця, не каркав, а то ще за ворона візьмуть. Нова приключка сталась. Як допливали до середини моря — схопилася страшенна буря. Хвилі так і рвались накрити човни своїм мокрим рядом. А вітер аж ревів і скаженів від утіхи.

Один з молодиків не витримав, крикнув:

— Може, хто має квартиру оковитої? Сьорбнути б та й веселитися з цим бешкетником!

І відповів йому бувалий козарлюга:

— Було б тобі весело з морськими раками на дні... Тримайсь!

То натякав він на козацький звичай. Хоч як любили перехилити чарчину січовики, проте на морі й не нюхали горілки — тут не до жартів. А хто сваволив, того просто викидали за борт.

— А чортяка йому в печінку! — вилаявся молодий, невідомо кому посилаючи прокляття — морю, суворому звичаю чи комусь повище.

— Не згадуй біса, краще попроси Миколу-угодника — він наш заступник, — вразив старий.

— Богу молись, а до берега гребись! — гримнув отаман.

А зверху як блисне, як бабахне грім. Наче з ста гармат під вухом пальнуло.

— Може, то Магомет погрожує своїм мечем?— прошепотів один з козаків — татарин Ахметка.

У відповідь тільки свистів і завивав вітер.

І згадали хлопці, як недавно розказував татарин про зле Чорне море — Фана Кара денгіз. Так називали його турки за непривітність і суворість.

О, видно, шайтан господар на цьому морі. Турки з ним не впорались, хоча й допомагав їм сам аллах. Він надіслав Магометові чудесну зброю — незвичайний меч дульфакар. З ним можна перемагати не тільки людей, а й злих джіннів. Меч виконував будь-який наказ свого володаря. Ворогів можна було разити ним на далекій відстані.

І от начебто аллах, звернувшись до своїх дітей, звелів їм узяти меч той, сісти на корабель і, відпливши на середину моря, кинути того меча в хвилі, щоб опустився він на самісіньке дно. Відтоді й закипіли тихі води, загубило спокій море. Воно силкувалось викинути з надр своїх ту страшну зброю.

Ось так не поладили турки з морем.

— Чого похнюпились, панове-молодці!?— гукнув отаман. — Чи не Руське це море, чи не скроплене воно кров'ю дідівською?! Так віддамо йому честь і хвалу нашу! Або перемогу здобути, або дома не бути!

Налягли на весла гребці, гримнули свою запорозьку:

По синьому морі байдаки пливуть...

Здається, сміливості тій подивувалось саме невгамовне море. Голоси заглушали ревіння хвиль. І ті схилили свої піністі гриви, стихились.

— Ну що, Ахметко, шайтан тут господар чи ми?

Усміхнувся зморений і блідий татарин.

А зранку море геть угамувалось. Виглянуло привітне сонце. Спокійні, як дівоча пісня, хвилі засяяли тисячами блискучих усмішок. Вони вигравали на воді зірочками. Дивитись на них було неможливо.

— Чи не засліпити воно нас надумало?— мовив циган.

— Ти знову каркаєш?— суворо докинув смаглявцеві отаман.

— Та я хіба що? Тільки ось хотів сповістити: пацюк з байдака втік. Чи перед добром?

Новина була невтішна. Моряки знали, що коли пацюки покидають човни,— чекай біди. Це вже приміта давня.

Та отаман був спокійний, як оте ранкове море. В його очах грали бісики.

— Що так, то так: пацюки відчують, що хтось під воду скоро піде.

...Спало у передсвітанковій тиші турецьке місто. Позіхали коло бійниць вартові. Як не вдивлялися вони в море, нічого підозрілого не бачили. Тільки чайки ширяли над рибальськими фелюгами. Та ще хвилі гнали з моря до берега колоди якісь. Щоправда, не зовсім звичайні: стояли вони сторч, ніби поплавки на воді. Та хіба мало незвичних речей викидало море? І вартові, позіхаючи, сонно крокували коло бійниць.

А місто тим часом прокидалось: рибалки поспішали до своїх суден, торговці з'їжджались на базар.

Нараз сталося щось неймовірне. На очах спантеличених турків почали виростати з води колоди. Потім з'явилися дивні споруди. Короба — не короба, човни — не човни. Вони хутко наближались до берега.

Розчинилися стулки в колодах, і з них вийшли запорозькі козаки.

Якби з'явилися чорти, і то б яничари подивувалися менше. Та довго чудувати не довелось — козаки розігнали

охоронців. Ті бігли від примари, кликали на поміч аллаха. Та нічого не ввадило. Січовики не зникли. А турки повірили в чудо: адже козаки з'явилися з води. Ні, вони не перекидались рибками, не сідали верхи на дельфінів, не кликали на поміч водяного. Чудо вони сотворили своїми вмілими руками.

Чайки — човни їхні — літали по морю, як птиці. І чому б не пірнути їм трошки під хвилі?

Вельми химерного наче нічого й не було. Рятувались же від ворогів колись діди наші під водою, дихаючи тільки через очеретину. Так чому б не покрити байдак, як палубчастий віз, не набрати піску, каміння та й не пірнути?..

Тільки вже не рятуватись, а напасти на ворогів, та так нишком, так зненацька, щоб очі в них на лоб полізли від несподіванки. Наробити переполоху, визволити братів з неволі, нагнати страху на злочинців. Хай знають поганці козацьку кмітливість! На кого ж більше покладатись, як не на себе. Правду казав отаман: «З тим боже, хто кого переможе».

Коли турки спам'яталися, було вже пізно — наспіла решта січовиків на великих чайках. Не треба було лізти по стрімких фортечних мурах, не лилась гаряча смола з казанів, не стирчали піки. Де не можна перелізти, то треба перескочити. На те вони й запорожці, що пройшли Крим, і Рим, і мідні труби. Та що там ті труби! Казали ж, що козак і в огні не горить, у воді не тоне, й під водою не гине — на те він і козак.

Всюдисущий мамай

Не знала й не гадала Марфа, звідкіль біда трапиться. Хотіла як краще, а сталося не так, як гадалося.

На селі було вже заведено — молодиці й дівчата розмальовували кожна свою хату. Хто схоче задніх пасти? Тут уже справжнє тобі змагання. Всі стіни не тільки зсередини, а й знадвору у золотих соняшниках і мальвах,

ягодах і кавунах, обвиті виноградною лозою та мереживом листя.

Та найбільше клопоту господині мали коло печі. Ні, не з рогачем. Жінки прикрашали букетами грубу так, що, здавалося, тут був квітник. Про ту, у якої візерунки були найкращі і фарби найкрасивіші, казали: «Хата як віночок, господиня мов квіточка».

Чарівні рослини квітли тут. Ніби з туману випливали пелюстки й бутони, на яких сиділи дивовижні істоти. Наче з казки прилітала до мальовничих букетів жар-птиця. Вона, видно, чулася в своїй стихії — гордовито походжала у пишному вбранні, з вогненними переливами опала, в коштовній короні.

Малюнок був такий витончений, що здавалося, ніби птиця висить у повітрі, а не на стіні. І казали люди: той майстер, який найяскравіше передасть кольорові переливи опала казкової птиці, буде володарем її чарівного щасливого пера...

От тобі й жар-птиця!

З отієї печі все й почалося. Вже кілька років Марфу мали за неперевершену знаху. Інколи її запрошували розмалювати хату у сусідів. Вона не відмовляла. Чого б добрим людям не допомогти?

Та ось сільський багатій запросив її до своєї хати. Жінка його кусала губи від заздрощів. Хоч і в кам'яних стінах мешкали оті багатії, а, видно, веселощів не мали.

А колись Марфа дала цьому підпанкові гарбуза, як сватався. Відтоді і косував він на неї. Марфа не пішла до його хати. Не буде вона веселити отих пихатих своїми малюнками! Ось тоді й скоїлась ота халепа. Цей бундючний підпанок пустив чутку, що нібито їй, Марфі, малювати нечиста сила допомагає. Чого, мовляв, у неї квіти як після дощу свіжі, а ягоди й гарбузи — хоч рви з стіни та до рота клади. Напевне відьмина робота!

А люди ж є такі, що лишень натякни — загудуть, як вітер у порожньому димарі.

— Бач, як наловчилась. Вона ще й місяць може закрити. Вчена відьма гірше родимої!

І пішло, і покотилося. Вже балачки не вдовольняли. Парубки нахвалялися піймати й перевірити, чи немає в неї хвоста...

Скільки ганьби від людей — хоч крізь землю йди. Марфа закинула і щіточки, й горшки з фарбами. Вже й не рада своєму хистові.

Пішла до знахарки, — але та нічим не втішила.

Вдалася тоді Марфа до одного діда-знаюки. Поспівчував він її горю, а потім і каже:

— Наберися терпцю, молодице. А через тиждень прихось — ярмарок буде. Йди в той ряд, де стоятиме побільше завзятих парубків, приїжджих чумаків. Тільки не сумуй, не плач — держи хвіст бубликом!

— А як у мене його нема? — гірко всміхнулась Марфа.

— Все одно держи! — притупнув ногою дід.

Так і зробила малярка. Прийшла на ярмарок та ще й малюнки свої прихопила — на паперових стрічках. Ну, звісно, їх ніхто не купував. А тільки нова зачіпка для глузування:

— Дивіться, навідьмила знову.

— Ти б на Лису гору з тими картинами подалась!

— Доходиться, поки хвоста збудеться.

Усякі химери гнали. Аж ось і дід-знаюка докинув слівце:

— То, може, ви не чули? Марфі козак Мамай пособляє...

Тут насмішники, навіть ті, у кого горошина під язиком муляла, мов проковтнули по галушці. Від мовчанки аж ніяково стало.

— Та то не диво, — почав один чумака. — То такий чу-

додій, що від нього всього чекати можна. Оце я в дорозі козаків спіткав. Сутичка з мурзаками у них вийшла. Кри-сонули, прокляті, одного січовика — руку майже одтяли. Рана така, що нічого вже не вдієш. Коли це враз, як сніг на голову, козак з'явився. Каже: «Кров не вода — розли-вати шкода». Притулив ту руку до плеча, посипав рану перцем з сіллю. Бідний хлопець тільки зубами скреготів, а потім підвівся, сів на коня, взяв у ту руку шаблю й пи-та, де ті мурзаки кляті...

— То що! — встряв у розмову другий чумак. — Я оце щойно з-під Перекопа. Там у нас одстав один погонич. Чи в гречку де вскочив, чи на похмілля що скоїлось. Відстав і бачить — валки вже не дожене ніяк. Хоч сядь та й плач. Аж ось навстріч йому вершник. Їде на своєму коні, а по-ряд ще один жеребець. «Бери оцього чортяку, — каже, — і сьогодні з своїми хлопцями куліш їстимеш». Чумакові аж не віриться. «А що це за кінь?» — пита. «Та кажу ж тобі — я чорта жеребцем зробив». — «А хто ти такий?» — «Ма-май»... І подався в степ.

— Та як же це воно виходить? — розвів руками і сте-пув плечима парубок. — Я ось щойно з Полтави і теж стрі-чав його. Стоїмо отак, розмовляємо. Підходить один панок і починає розписувати, як ляхи Мамая спіймали. Коли це враз як загавкає поряд собака, що прибувало з одним ба-лярюючим козаком. Панок веде своє: як кати вже на де-рево потягли в петлю гайдамаку. А песик так зайшов-ся, так залящав, що аж у вухах дзвенить. Панок просить козака: «Вгамуйте, добродію». А той сміється — нічого, мовляв, не можу вдіяти. Така вже ця порода. «Що за по-рода?» — «А отака, що як хто робить з писка халяву, то вона гавкає доти, поки брехня не вщухне». — «І в кого ж вона такого розуму набралась? Чи не в свого хазяїна — у самого Мамая». — «Вгадали — так і є. Він перед вами...»

У пана й очі на лоб полізли. Так і лишився заїкуватим.

І хтозна, чи то справді був сам Мамай, чи тільки його помічник. Адже у нього тих друзів, як на небі зірок. Всі вони дужаки, характерники, химородники таку чудасію творили, що й самому чортові не під силу: сухими з води виходили, брали в руки розпечені ядра, кулі ловили на льоту, сон на людей наганяли, знали потаємні думки. Вони такі були маноцівники, що вміли ману пускати на ворогів, перекидатися вовками, котами. Чого тільки не втирали. А головне — добрим людям помагали, а злих карали.

Найвідомішим серед характерників був сам козак Мамай. Нічим таким він не вирізнявся з-поміж січовиків. Як і інші, мав шаблю та пістоль. куманець та чарку, бандуру та люльку. Козак як козак — з оселедцем на бритій голові, в сап'янцях, шароварах, часом латаних, інколи й без сорочки, але з правдивою душею, широю і доброю. Був цей чорнявий вусань і співаком голосистим, і бандуристом умілим, і вояком хоробрим. Умів повеселитися й посумувати на самоті.

Чула Марфа і раніше про того Мамая. А тепер намагалася жодного слова не пропустити з тих, що їх доносило вітром до неї.

Звільнив її Мамай від ганьби. Мало того — він їй, здається, й перо жар-птиці приніс. Людям тільки натякни, а вони вже докумекають, що до чого.

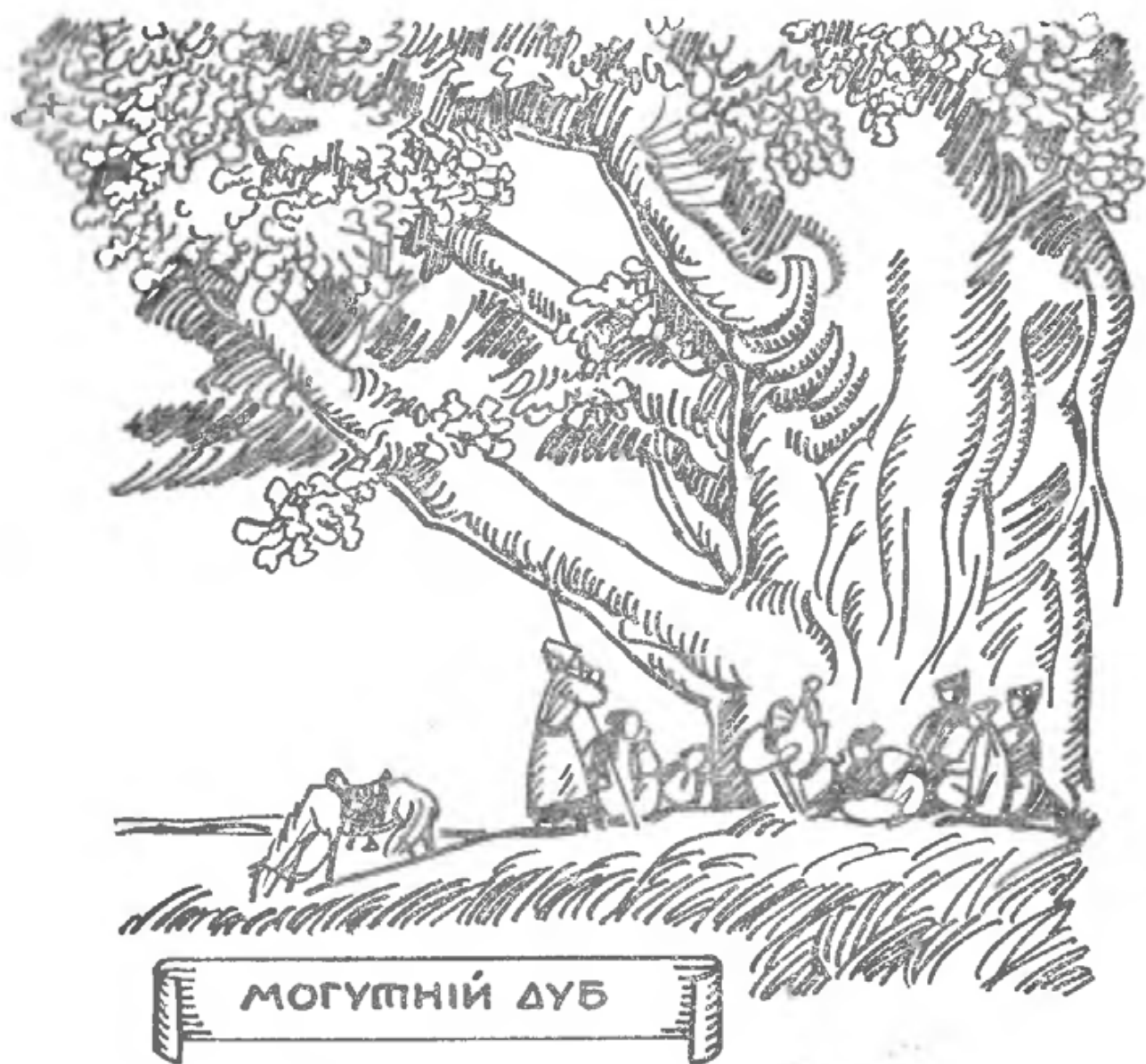
Не відмовлялася Марфа від дідових слів. Якби хто спитав, так би й сказала, що допоміг характерник. Та нікому й на думку не спало перепитувати. Найліпшим доказом стали ті портрети, що їх вона намалювала. Де тільки можна було, там і сидів її визволитель, її улюбленець: на дверях, стінах, полотні, посуді, шафах, скринях. Навіть вулики й віялки привозили до неї, щоб розмалювала.

Отож не лише її улюбленцем був Мамай. Люди не хотіли розлучатися з ним ні на мить. Ні ікони, ні парсуни гетьманів і царів не могли зрівнятися з цим яскравим зоб-

раженням козака. Декого брав сумнів — чи був такий запорожець насправді. Може, його вигадали, отого Мамая? Адже занадто він всюдисущий — скрізь поспівав. Та хай не вагаються маловіри. Кажуть, що на одному з портретів сам характерник написав таке:

Хоть дивись на мене, та ба не вгадаєш,
Відкіль родом і як зовуть, нічичирк не знаєш.
Коли трапилось кому у степах бувати,
То той може прізвище моє відгадати.
А в мене ім'я не одно, та є їх до ката,
Так зовуть, як набіжить на якого свата...

Він був скрізь і всюди, як і личить народному героєві. Кажуть, і сам він, за запорозьким звичаєм, міняв своє ймення то на Харька, то на Бардадима, то на Велигуру. Дозволяв і своє ім'я прибирати кожному, хто був його гідний.

Цей дуб нічим не вирізнявся з-поміж кремезних своїх братів. Та тільки коли вилазили на нього запорожці, то ніби підіймалися в піднебесся — геть усе було видно навкруги, як на долоні, аж у Туреччину чи Польщу можна було зазирнути. Дізнатися, що у ворожому стані діється, побачити, чи не лагодиться супостат у похід.

А відомо вже, який у нього намір — іти на Україну, грабувати, жінок у полон забирати, дітей у неволю. Як помітять запорожці метушню ворога, так і дадуть знак — запалять копицю сіна на вежі.

Ніяк ні шляхті, ні туркам не вдавалося захопити запорожців зненацька. Навпаки, козаки самі стрічали їх із засідки. І діставалося тоді загарбникам — ішли по вовну, а верталися стрижені.

Славний був дуб. Любили його запорожці й називали вежовим, бо допомагав він дозорцям. А вороги через нього не мали спокою. І врадились вони його знищити. Послали вночі своє військо, обступили дерево. Люто рубали і сокирами, і шаблями. Упав велетень...

Стали гуртом на тім місці козаки та й засумували. Але горювали недовго — не діждатися цього ворогам. З поваленого дерева видовбали величезного човна. Такі човни дубами й звалися. Та ще додали по боках обшивку, та вітрила напнули — добрячий корабель вийшов. Спустили його по Дніпру у Чорне море. Чимало страху нагнав на ворогів цей корабель. Не одна турецька галера від нього на дні спочила...

А окрім корабля, дерево ще й на інше згодилося. З колоди, що лишилася, вистругали козаки кілок. Та не простий він вийшов, а такий, як і сам дуб, — незвичайний. Як доводилося скрутно козакам у битві — шаблі притуплялися чи зарядів бракувало — так і пускали вони в хід свого макогона. Брав таку палицю запорозький богатир у руки, і ходила вона по ворогах, аж порох з них летів. А коли дуже гарячий був бій, то палиця з рук виривалася й сама лупцювала шляхту, не розбираючись, — і по головах, і по ногах, і по спині, і нижче спини... Тоді вже не знаходили на собі живого місця вороги.

Ох і стривожилися вони! Адже в степу зростав ще й молодий дубок — син чарівного велетня. І ріс не по днях, а

по годинах. Перелякана шляхта вважала знищити його до решти — порубала на дрібні тріски. Зраділа тоді: ось тепер козакам підмоги не буде і звияжимо ми їх.

Певно, вельми шкода було козакам порубаного дерева. Та сумували вони знову ж таки недовго.

— Коли так, — мовив один з їхніх характерників, — то нехай же знають кляті ляхи, що й це їм на користь не піде!

Задумали невдовзі вороги зруйнувати Січ Запорозьку. Але так до неї й не дісталися. Як і досі, спіткали їх на дорозі козацькі полки. І ніяк не може шляхта їх подолати. Не бере козаків ні шабля, ні куля. Одягнені запорожці в кожухи, та вдяганка ця міцніша за панцир.

Довго вороги нічого втямити не могли. Що за диво таке? Відтак підіслали своїх шпигунів. От ті й рознюхали, в чім річ. Виявилось, запорожці зібрали кору порубаного стовбура і зварили густий, як п'яний мед, відвар. Дублена в ньому кожушина не боялася ні дощу, ні вітру, ані морозу. Та ще й шаблі і кулі її не брали. Як щит була! У цьому ж дубовому відварі риштунок свій вимочували козаки, щоб не гнив і не іржавів. Та й самих козаків відвар беріг од усякої напасти. Не одному січовику від різних хвороб дубового настою давали. І всяку хворобу як корова язиком злизувала. Навіть тяжкопораненим такі ліки добряче допомагали.

Приголомшили ці новини войовничих ляхів. Дізнались вони, що від чудесних жолудів ростуть нові зелені велетні на Україні. Один із них зберігся донині — той, що у Верхній Хортиці. Однак на нього не наважилися нападати вороги — побоювалися, аби ще гіршого лиха собі не накоїти.

А це дерево вельми шанували козаки. Як ідуть вони, було, куди у похід, то неодмінно завернуть до нього.

Якось під цим дубом спинилися запорожці, яких вів у похід сам батько Богдан. Задумливо дивився на дуба Хмельницький.

— Яку думку гадаєш, гетьмане?— спитали його козаки.

— Хочу ось що вам сказати,— відповів Богдан.— Тяжкі спитки випали на нашу долю. Так будемо ж ми у битвах такі ж сильні й стійкі, як цей дуб-богатир, будемо так само нерозривні з матір'ю-батьківщиною, як його коріння з землею!

— Будемо!— поклялися запорожці.

І не раз потім згадували вони слова батька Богдана. І додержали своєї клятви. Коли ж важко ставало їм у бою, поспішали козаки під тінисті віти велетенського дуба. І ніби нові сили вливалися в них, і ще мужніші й стійкіші верталися вони на бойовище, аби перемогти.

Сотні літ легендарному дубові. Та тому, хто дивиться на його богатирську поставу, на кучеряву пишну крону, не старість впадає у вічі, а краса і сила. Безліч кремезних гілок у його могутній кроні. І кожна з них — як велике дерево. Тому здаля видається, що то не один дуб, а цілий гай.

Часто збираються у затінку під цим дубом правнуки козаків запорозьких. Добрим словом згадують пращурів своїх. І старий велетень привітно шумить їм своїм густим листям...

Що й казати, не міг похвалитися ніжністю отаман Сагайдак. Ну, нехай уже в поході проявляв він свою владу: коли помітить на човні п'яного козака — у воду його, а там уже й каюк тому. Суворий закон був у січовиків: на морі, в поході козакові боронь боже краплинки в рот узяти, бо самі ж вони не пожаліють свого брата.

Так, крутий був отаман, навіть занадто, бо разом з п'яним скинув у воду й невинного козака, що сказав на нього лайливе слово.

Захвилювались запорожці. Не до душі їм була свавільність. Над усе любили справедливість і волю. А тут самоправство. Не для того вони колошматили кривдників-панів, щоб свій брат-козак таке чинив. Ні, не бути цьому!

Зашуміли козаки, взялися за зброю.

Не став Сагайдак гнівити січовиків, скорився товариству. Як пристали до берега, віддав він булаву, уклонився, сів на коня та й подався бозна-куди.

Зник отаман. Ніде його не бачили. Деякі вже й жалкувати почали. Непоганий, мовляв, був чоловік. Суворий, звичайно. Але беззаконня у війську теж неприпустиме. Що ж буде, коли кожен сам собі головою стане? Ну, похмурий — то ж не всім бути веселими.

А що вже він козак хвацький — того ніхто й не заперечував. Відважний і кмітливий, безстрашний і невтомний.

Може, він уже покійник? Може, клюють йому ворони очі, може, шматують його тіло в степу дикі звірі? Одне слово, дехто з козаків вже хотів по отаманові й молебень справити.

Та, виявилось, відсилати його на той світ ще рано. Хтось бачив Сагайдака на Хортиці, в урочищі. Кажуть, лежав він на березі Дніпра. Лежав на камені і тільки зітхав та люльку палив, палив та зітхав. Де й тютюну набрати!

Нікуди він з тієї скелі не відлучався, ніхто його не провідував. Не їв, не пив, тільки кадив люлькою. А про що думав — спробуй здогадайся.

Настав час обирати іншого отамана. З усіх кінців на раду до майдану сходились, мов струмки до річки, козацькі ватаги. З'їжджалися, мов на свято. Били в литаври довбиші: старалися. Приїхав і Сагайдак. Просив його хто чи

з доброї волі прибув — нікому не відомо. Може й сам — з тяжкими думками не влежиш на місці.

Гомоніла на площі громада. Почали називати імена. Вигукнули й Сагайдака. Довго кісточки йому перемивали, сперечалися, чи гідний він булави. Так розпалилися, мало за чуби не взялися.

Та все ж обрали Сагайдака, бо знали, що з таким ватагом військо з вогню і води цілим вийде. Бойовий запорожець.

Змастили йому голову грязюкою, насипали землі на чуприну, і за комір попало. Не вельми приємно, але отаман терпів: адже то був козацький звичай! Таке чинили з кожним новообраним отаманом. Помазання значило повну його залежність від товариства. Нехай, мовляв, знає, що отамана обирають козаки, що вони й розпрощатися з ним можуть. Та ще й як розпрощатися!

Здалося Сагайдаку, що насипали йому на голову грязюки більше, ніж іншому. А може, так воно й було.

Щороку обирали козаки нового отамана. І, як звично, завше, після вручення булави, примовляли:

— Дай тобі, боже, лебединий вік і журавлиний крик!

Це значило, що вони бажали йому довгого віку й розумного правління. Та цього разу обійшли Сагайдака такою честю. Чи то навмисне забули, чи хотіли, щоб він не довго отаманував.

Дійняло це Сагайдакові до серця, хоч і змовчав, не видавав образи. Не радісне було для нього свято, мучили важкі передчуття.

Скоро отаман у похід налагодився. Раніше тільки в сідлі та на човні ясніло його чоло. А зараз і цього ніхто не бачив.

Заспівали вершники про отамана, що проміняв жінку на тютюн та люльку. Але Сагайдак навіть не посміхнувся на жарт. Що вradiш, таке вже, мабуть, зроду черстве серце.

А січовики вірні собі. Ні в біді, ні перед смертельною битвою ніколи не сумували. А коли облягала туга, то її розраювали піснею:

Гей, хто в лісі,
Гей, хто в лісі,
 озовися,
Та викрешем вогню,
Та й закурим люльку,
 не журися.

Правду кажуть: козак, мов голуб, знявся та й полетів у степ широкий, на море безкрає, на бій з бусурманом нечистим.

У багатьох місцях побували козаки. З Кафи братів-невольників визволили, і самому Цареграду дали мушкетного диму понюхати. І до Синопа діставалися. Багато страху нагнали туркам. Окрилені перемогою, верталися з походу.

Проте одним така слава — мов політ для вільного птаха. А іншим голови паморочились у високості.

Не втримався і Сагайдак від злоби, й цього разу показав свій норів. Не міг він стерпіти, що недавні голоколінники та голопупенки не тільки вирядилися в широкі, мов Чорне море, шаровари й червоні довжелезні пояси, а ще й кирпу гнули, суперечити отаманові почали. Хоч голота не боїться ні вогню, ані болота, а все ж задумав її пострахати. Після повернення на Січ почав погрожувати козакам розправою, змовився з шляхтою. Ну й підкрутили хвоста йому січовики.

Козаки терплячі. Та до часу глечик воду носить. Доводилось їм по-своєму вчити і отаманів, і гетьманів, що зарозумілись. На це був у них свій звичай. Незручно ж якось бити киями пана-гетьмана. Так йому підв'язували міцно сорочку, насипали за пазуху піску і спускали у воду... Отож нехай Сагайдак ще спасибі скаже братству-товариству, що повелося з ним чемно — відпустило на чотири вітри.

Іхав отаман полем-степом, кружляв балками-ярами. Самотою блукав по Дикому Полю, поки шлях не привів його до тієї ж Хортиці, до тієї ж скелі.

Улігся Сагайдак на своєму ложі. Геть засумував. Тяжкі думи хмарою облягли чоловіка. Має він рацію чи ні? На кого злитись — на себе чи на громаду? І що можна з собою вдіяти?

Казали, що ця лежанка — місце особливе. Лежати на ньому не зовсім зручно: і каміння під боки муляє, і голови ніде покласти. Геть неспокійно на тому ложі — часто доводиться перевертатися, охати та зітхати лежачи. Мовляв, вчить воно людину уму-розуму.

Полежить отак... на вікових каменях, згадає минувшину, дідів своїх, розповіді про те, як вони жили колись. Пригадає своїх товаришів, з якими ходив у бої-походи. Хто з них повернувся, а хто й головою наклав. А за що вони загинули, теж можна подумати. Не за те, звичайно, щоб вільні козаки на коліна ставали перед новими панами.

Хороше ложе, корисно на ньому було полежати. Надто тому, кому владу довіряли.

Ох, нелегку думу думав отаман. І хто його зна, що б він надумав, якби не потривожили його гості.

Так і не докурив Сагайдак своєї люльки — прийшли до нього посланці з самої Січі, попросили повернутися до війська. Надто вже татарва знахабніла. Треба в похід іти — а ліпшого за нього ватага не знайдеш.

Довго не відповідав Сагайдак. А потім сів на коня та й погнав у Січ.

Відбили напад, поскубли турків. Велику перемогу було здобуто. А тільки недовго тримав він булаву в руках. Здається, не така вона й важка. А от і нелегка. Кажуть, щоб випробувати людину, треба дати їй владу в руки.

Як після грози великої, настала тиша тими днями на Січі. Іншого разу і з гармат би пострілювали, і самопалами б бавились козаки, і в шинках гуляня не вщухала б. Гамірно було б у куренях і на майдані. А зараз принішкли навіть найзавзятіші гуляки, найодчайдушніші голови, що нестримно рвалися у похід.

А все тому, що покидав Січ славний кошовий отаман Іван Сірко. Навіть очам, вухам своїм не вірили січовики: зібрався помирати їхній батько. Так і сказав друзям-товаришам. Певно, лагодився він не одразу на той світ переселитись. Попрощався з Січчю, а потім поїхав конем у плавні.

— З батьком ще попрощаюся.

Це козаки називали Січ матір'ю, а Великий Луг — батьком. Була там у Сірка улюблена пасіка. Краса невимовна. Тиша така, що й лист не шелесне. Тільки й чути, як бджоли гудуть. Мабуть, не завжди веселить навіть козаچه серце грім гармат і брязкіт шабель. Людині й спокій потрібен.

Супроводжували Сірка найближчі його друзі-однодумці, ті, що не раз рятували один одного від смерті в боях, ті, що вірні були йому до скону.

А тільки не вірилось їм, що Сірко одбуває в рай чи в пекло. Чули вони не раз — не може померти їхній любий ватаг. Казали, ніби вже кілька разів помирав, доживав до ста років. Ширились уперті чутки, що безсмертний він. Коли вмирав, кликав своїх близьких і давав їм чудодійну живу воду. Клади його мертвого в перегній на три доби, а потім викопували. Як збризкають перший раз — оживе він, другий — очі розплющить, а за третім на ноги зведеться, молодий, візьметься за свою шаблю, коня кличе.

Та цього разу нічого такого не було. Тривожилися січовики — не вмер би зовсім славний батько. І як без нього жити будуть?

Сірко тільки посміхався у вуса на ту тривогу. Казав, що костомаха з косою ніколи не була страшна козакові. Хіба мало доводилося її відганяти запорожцям! Та, видно, коли вже кого вона нагледить для себе, то її просто не обдуриш. Не тямить, клята, жартів.

Сміється Сірко, а козакам невесело. Не можна, ніяк не можна уявити собі, щоб помер оцей лицар з лицарів.

— А чого вам сумувати, татари зараз не лізуть? Ще й

подарунки і зброю нам на Січ присилають. Отак ми їх, бусурманів, нехристів, провчили!

Воно так і було. Ох, і боялися ж татари Сірка — більше від вогню, бурі, чуми. Вони називали його шайтаном, а татарки лякали ним своїх дітей.

І недарма боялись — п'ятдесят п'ять разів ходив отаман з козаками в Крим і Туреччину, й ніяк вороги не могли подолати його війська. Не брали Сірка ні кулі, ні шаблі — мов заворожений був од смерті. Скільки жив, отаманом його обирали — кращого не знали.

А тепер — така жура. Невже богатир помре? Може, покликати характерника, чародія, щоб своїми чарами відвів од загину?

Сірко лише вуса покручує. Хитруваті іскорки в очах грають.

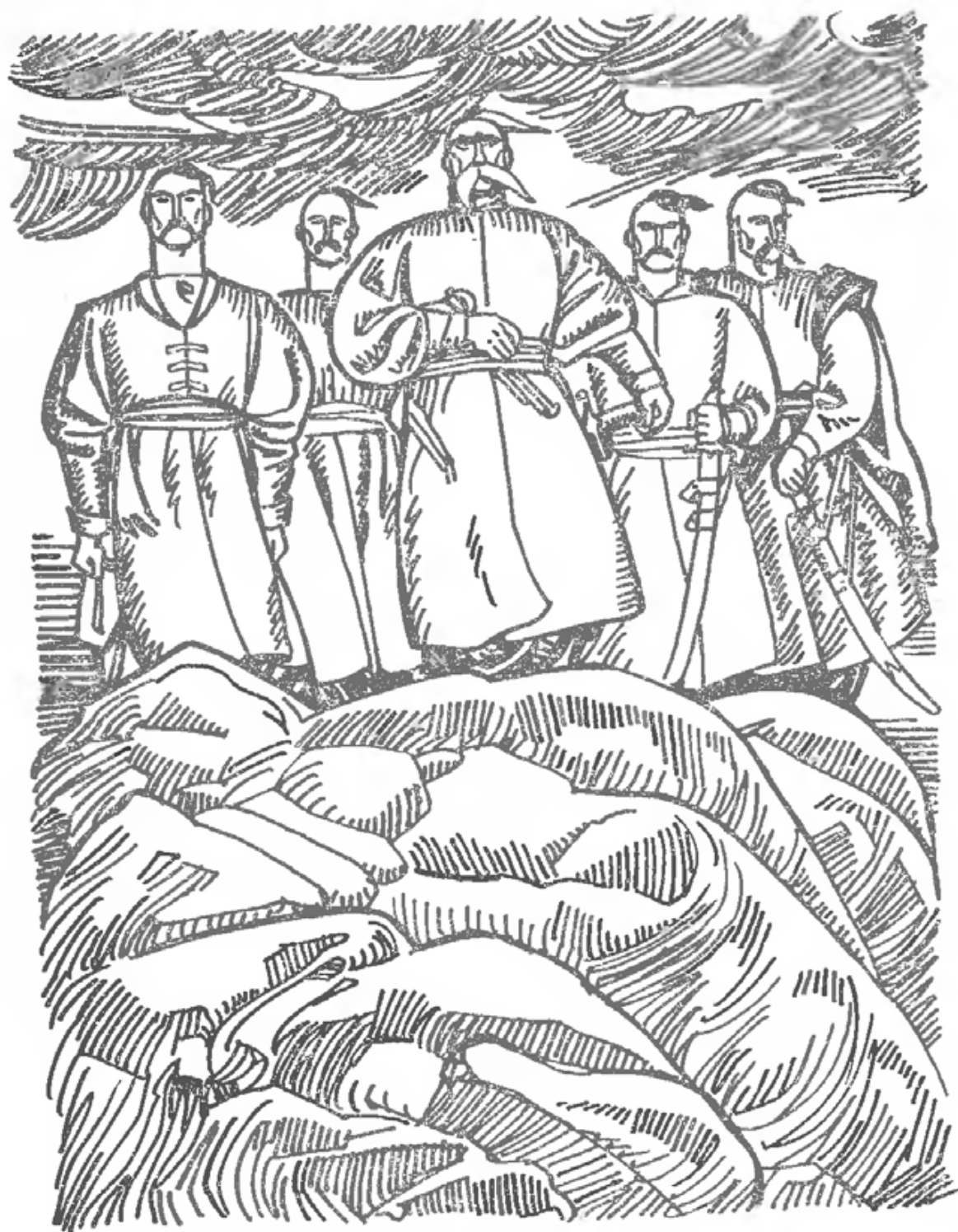
— А я й сам характерник. Чули про це?

Чути-то чули. Та як же з смертю — невже скоритися їй? Багато чого про Сірка розповідали в народі. Ніби й на світ він появився з люлькою в зубах. І щойно баба-повитуха піднесла малого до столу, він тої ж миті схопив з макітри пиріг з начинкою і з'їв. Це нібито й було знаменням того, що весь свій вік він гризтиме ворогів.

То ж чи можна отими міцними зубами тепер смерть налякати? Ех, якби боялася ця коцева відьма козацької шаблі!

Але отаман хилив на своє — збирався в далеку дорогу, звідки не чули, щоб хтось повертався назад. Віддавав товаришам останні накази. Велів берегти вірність Січі і матері-Україні.

Що ж до нього самого, так не варто турбуватися. І щоб клопоту зайвого не було, наказував він, коли останній дух спустить, спалити себе і попіл розвіяти. Щоб не молились на нього, не надіялись на небіжчиків, а самі думали, самі свої справи вирішували. Живі — живе й роблять.

А ще просив Сірко поховати його правицю. Відрубати її й покласти в домовину тут, у Капулівці. А буде дуже велика скрута, натиск сильний ворожий, тоді треба викопати її й узяти з собою в бій. Махнути хрест-навхрест—і допоможе вона запорожцям у битві...

Так і вчинили козаки, як велів перед смертю отаман. Поховали його правицю на березі Дніпра. Багато років минуло, багато крові було пролито захисниками батьківщини. З часом забули про могутнього воїна Івана Сірка яничари. Не пішли їм на користь його перестороги.

А чи згадали про нього козаки? Чи прийшов він їм на допомогу в тяжку годину? Чи довелося брати його руку в бій? Ніхто цього не бачив. Але, як розповідають діди, були часи — і з того світу від Сірка підмога приходила.

Якось під турецькі береги пішли запорожці виручати своїх братів-невольників. Багато переполоху там учинили. В одному бою і їм важенько довелося. Почали обступати їх турки, тугим зашморгом затягувати. Яничарів як на грішмаку, запорожців — жменька. І припаси скінчилися, і пороху мало. Дехто вже почав у відчай вдаватися. Надто ті, хто довго у неволі побував. Але відважніші козаки все ж духом не занепали.

— Нічого, молодці, носа не хнюпте, наш батько Сірко ще в гіршу біду трапляв, а татари в торбу попадали.

Згадали добрим словом отамана — побажали, щоб на тому світі йому легко гикнулось, та й знов у бій з турками. Гаряча битва була — полягло багато сміливців. Поранені й ті рушниць не кидали, за шаблі бралися. Повернутися додому вже ніхто й не думав. Поклялися тільки якнайбільше яничарів на той світ загнати, щоб забули вони дорогу на Запорожжя.

Дим від мушкетів і гармат стояв, мов на пожежі. Кров струмками стікала в море. Нараз хмара диму розвіялась. Запорожці побачили, як дременули вороги. Що скоїлося —

зразу й не второпали. А потім роздивилися — труни по Дніпру пливуть у море. А в тих трунах запорожці — в широких шароварах, у поясах розшитих, зброя поряд.

Пливуть тихо й мовчазно. На гребенях білявих піднімаються, щоб навкруги все видно було. І несе їх хвиля, як і досі, знайомою дорогою по Дніпру-Славуті до турецьких сторожових веж, до самісіньких гнізд бусурманських. І нічого їм уже не страшно. Почули братній заклик — прийшли на допомогу й мертвими.

Не дали загинути героям, не пустили турків у рідний край. Уже покидали вороги свою зброю, вже й п'ятами накивали — біжать від такого страхіття. А запорожці пливуть далі до моря, туди, де своїми шаблями відчиняли брами турецьких фортець.

Пливуть на своїх незвичайних човнах-трунах, як колись ходили на чайках. Сміливо прямують до турецьких берегів — наганяють страху на прокляті невольницькі міста. Нагадують про те, що не матимуть клятї спокою доти, доки не забудуть дороги на Україну.

Так у великій пригоді ставали навіть мертві запорожці. Кажуть, що вела їх та ж таки Сіркова правиця.

Непохованою лишилась душа його. Жив серед козаків його бойовий дух, його заповіт, — не пускати ворогів на рідну землю. Ні, не вмер Сірко.

Незабутні куточки є на Дніпрі, на острові Хортиці. Знавці запевняють, що хортицькі скелі й дніпровські кручі аж ніяк не поступаються перед уславленими швейцарськими краєвидами. Дехто з туристів так і каже: «Запорізька Швейцарія». А запоріжці не вишукують красивих порівнянь — для них ці місця найкращі в світі.

Там, де нині Каховське море межує з озером Леніна, кінчалися колись знамениті дніпровські пороги. Відтоді як піднялася дніпрельстанівська гребля, грізні гранітні перепони сховалися під водою. Тільки де-не-де стирчать ще кам'яні брили. Є тут одна скеля, що зветься Кріслом Катерини. Розповідають про неї таке.

Жили колись запорозькі козаки незалежно і вільно. Та косо на них поглядала цариця Катерина. Нашіптували їй пани, що запорожці шкоду роблять, грабують маєтки, підбурюють кріпаків. Розсердилась цариця, наказала збирати військо. Виступили царські полки проти козаків, спіткалися з ними в степу біля Славуті.

Солдати стріляють, а запорожці сміються та поли підставляють. Понабирали повні поли куль та й подалися до цариці.

— Світ великий, паніматко, візьми оці «цяцьки», може, згодяться на справжнього ворога...

Дивується цариця, запрошує незвичайних гостей до себе в палати. Слугам наказала готувати частування. А сама домовляється із своїми вельможами — покепкуємо, мовляв, з цих мужиків. А козаки й вухом не ведуть. Ідуть, оселедці свої пригладжують, вуса розправляють. Та й вуса ж у них були! Щоб добре розправити, то й рук не стане!

Єхидно посміхається Катерина:

— Чула я, що дуже любите, козаченьки, вареники у сметані...

І наказала слугам піднести побільше сметани.

Посідали козаки круг столу. Поставили слуги перед ними здоровенні миски. Перезирнулися між собою гості, підморгнули один одному та й кажуть:

— Що добре, то добре. Але коли ваша ласка, то звеліть перше подати польової сметани, отієї, що бджоли наносили. А потім поїмо й цю. Такий у нас звичай.

— Можна й так,— зголошується Катерина.— Принесіть їм меду.

Взялися запорожці за частування. Їдять та мед хвалять, скоро тільки на денці в мисках лишилося. А потім понамащували тим медом вуса, позакручували їх за вуха — і за сметану. Сьорбали її так, що в панів аж слинка потекла. А козаки скільки не їли, все вуса сухі. Сміються:

— У чистих чоботях і ходити скорше...

Глянула цариця на запорожців й аж позеленіла від злості.

Гадала вона, що гості позаїдаються сметаною, замасяться так, що й по вусах, і по сорочках потече. Та не вишло по її.

— Нічим вас не ошукаєш... І від чого ви такі хитромудрі?

— Ми люди темні... Приїзди, паніматко, на Великий Луг, подивишся, як ми живемо, хліб-сіль жуємо...

Налагодилася-таки якимось Катерина в Крим. Їхала таврійськими шляхами. Потьомкін, її коханець, показував новий край. У селах хати зведені були з однією стіною, замість зерна в мішки насипали піску, череди вночі переганяли з одного місця на інше. Повнісінький тобі достаток! Вельми догодив полюбовник цариці тим видовищем. Може, за це вона й призначила йому побачення біля порогів, на скелях. Та тільки не відбулось воно. І ось через що.

Згадала Катерина про козацьке запрошення, наказала завезти її до запорожців. Не радили їй вельможі їхати, лякали тим, що не дуже милують жінок козарлюги, міняють їх на люльки, живуть, як байбаки. Та цариця є цариця — захотілося, так хоч лусни. Повезли її у козачий табір на березі Дніпра.

Не встигли як слід почастувати гостю, а вона вже допитується:

— Ну, як ви живете, ялове запорозьке військо, без жінок?

— А так чуби ціліші будуть...— одказують січовики.— Лицареві й честь лицарська. Йому слід воювати, а не коло жінки пропадати.

Дивиться Катерина довкола: хто чоботи дьогтем квацює, хто кашу варить, хто штани латає. А на царицю ніякої тобі уваги. Декотрі, хоча й упізнали її, проте до ніг не кидаються—стоять, хвацько вуса підкручують. Не звикла Катерина бачити, що не вітають її пишно, не дають салютів.

— А чого у вас таке нестройне військо?— питає кошового.

— Та так,— каже той,— зараз примиреніє — ні проти кого стрітися...

Всякого надивилася Катерина у запорожців на Великому Лузі. Та тільки не все їй там сподобалось, а може, скортіло ще якогось дива побачити. Наказує повезти її на саму Січ.

— Он, бач, чого захотіла!— почухали потилиці запорожці.

Відмовити високій гості якось воно й незручно. А повезти теж не можна. Січ для козаків — святе місце. Сюди ні за що не пускали ні матері, ні сестри, ані коханої. А цариці замандюрилося. Що тут робити?

— Доведеться тобі, хлопчику, перевезти,— звернувся кошовий до здоровенного козарлюги із закрученим за вуха оселедцем.

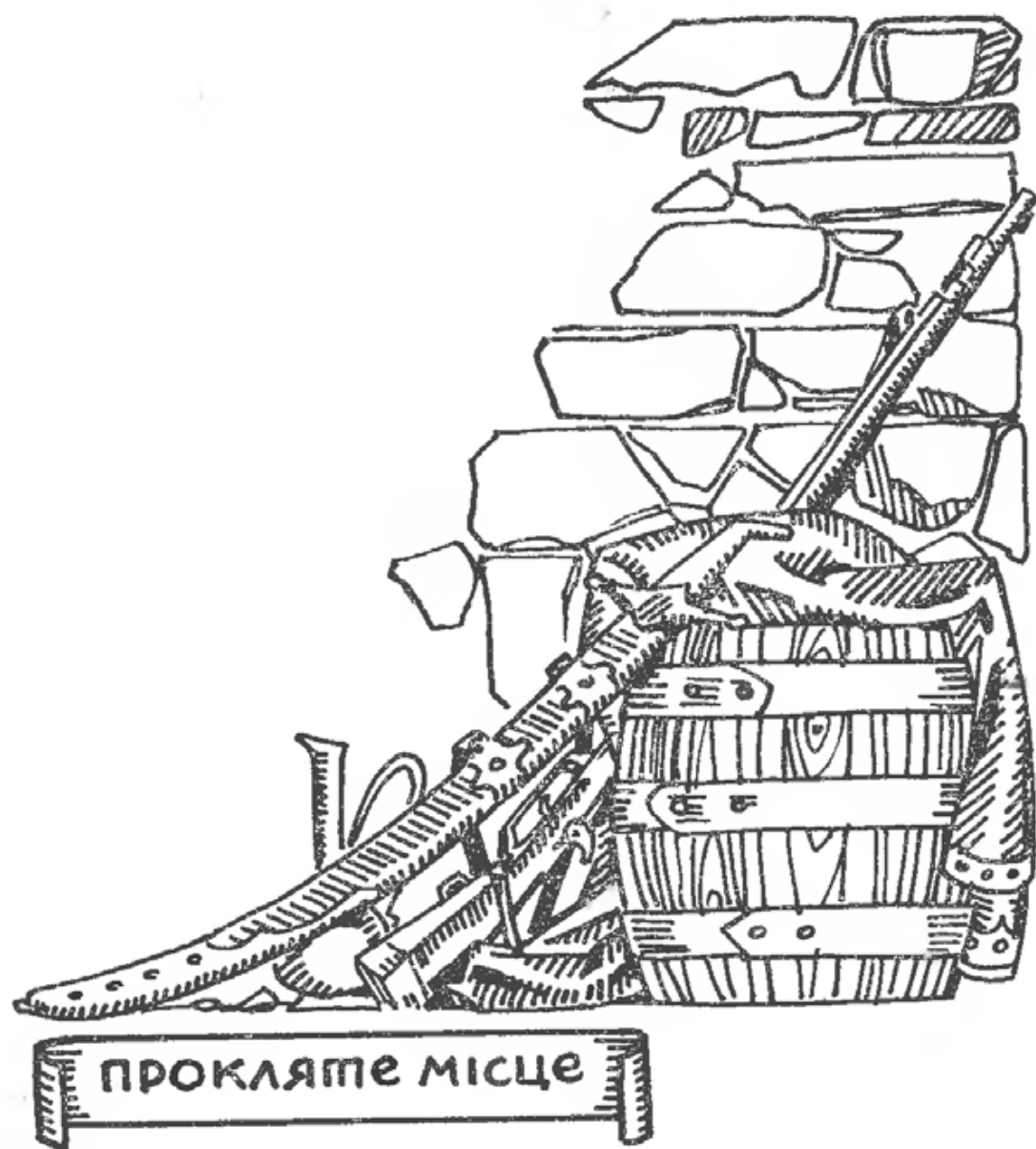
Посадили царицю на дуба, і попливли вони до Хортиці. Все було гаразд — і гребець на човні дебелий, і байдак новенький — пливе, мов лебідь, по хвилях дніпровських. Та тільки виїхали на середину річки, сталося щось незрозуміле — почало крутити того човна на бистрині, як тріску. Скільки не налягав козак на весла — нічого не вдіє. Цариця трясеться від страху, ледь жива.

Завечоріло. Побачив запорожець, що не втрапить уже на Хортицю та й до берега навряд чи повернеться, і спрямував дуба до найближчої скелі. Човен поплив легше, наче його хто відв'язав од проклятого коловороту.

Так і не потрапила на Січ Катерина. Чи то випадково, чи ні, а довелося цариці ночувати на скелі. І лише вранці повернулася вона на берег.

Дуже, видно, боки нам'яла, бо й досі на каменях слід є. Сміялися козаки і називали те місце «троном».

Так і лишилася за тією скелею назва Крісло Катерини.

Т е місце обходили дорослі й діти. На цьому пустирі не росла трава, не було дерев. На околиці, біля вигону, збереглося давнє попелище. Після пожежі лишилися на ньому шматки цегли та черепиччя.

— Не ходи туди, дитино,— казала стара жінка онуці.

— А чого, бабусю? Я, може, там люстерко знайду...

— Боронь боже. Біди ти хочеш накликати. Послухай мене, не ходи.

— А чому, бабусю?

Старій навіть мовити про це не хотілось. Але, щоб не ходила туди онука, довелося бабусі розповісти про давно забуту подію.

Стояла колись на тому місці панська садиба. Не садиба, а ціла фортеця. Подвір'я обступали високі стіни й глибокий рів. Над будинком височіли вежі...

Кріпаки добре знали, навіщо споруджено замок.

Лютою людиною був той пан. Круто розправлявся з підневільними людьми, не жалів ні старого ні малого. Багато жорстоких господарів було на світі. Але, мабуть, не знайти такого страшного скаредника, яким був власник маєтку.

Мешкали в тому селі майстрові люди. Гончарі славилися на всіх ярмарках. Про вишивальниць знали навіть у сусідніх краях.

От панок і зметикував, як можна озолотитися. Він примушував дівчат-кріпачок працювати вдень і вночі. Скільки вони скатертей, рушників, сорочок понавишивали,— і злічити не можна. Ткачі килими приносили. Гончарі робили такі розмальовані глечики, куманці, миски і вигадливі фігурки, що й за кордоном вишукувались на них покупці. Скриню золота наторгували пану прикажчики,— а йому все мало. Скнуарі добро, а собаці сіно.

Над вишивальницями наставили наглядачів. Гончарям не давали перепочинку. За всяку гаянку били людей батогами й кидали в льох. І хто знає, до чого б ще дійшов пан. Та, звісно, погана людина сама собі згубу готує.

Якось покликав пан тесляра Мирона. Завів його у найвіддаленішу кімнату і почав розмову пошепки.

Загадав пан мудру роботу: звелів зробити замок. Та не простий висячий, а врізний, потайний, із секретом, щоб

ніхто не міг відчинити, крім господаря. Та ще засув міцний аби і великий був, і щоб відсувати його було неважко.

— Засув та замок — свята справа, — промовляв пан, — вони як надійні друзі.

Мирон робив речі і не такі, а замок змайструвати — штука нехитра. Але приніс він свій виріб — не сподобалось пану: засув здався йому німецьким.

Приніс Мирон удруге роботу — і знову одіслав його господар. Зажадав такого замка мати, щоб без ключа, сам по собі зачинявся й відчинявся. Не замок — а справжню тобі машину!

Втретє вже догодив тесляр панові. Зробив, як тому хотілося.

Повели майстра із зав'язаними очима у таємний льох.

— А ти більше нікому не ставив таких замків? — допитувався пан.

— До порожньої хати він не потрібний, — відповів Мирон.

Зухвалими видалися панові ті слова. Наказав він потім осліпити майстра, щоб не зміг нікому розкрити секрету. Почастували Мирона настойкою за гарну роботу, і відтоді не бачив він білого світу.

Здавалося б, тепер панські скарби сховані були надійно. Скільки в тайниках було золота, старовинної зброї, вишиванок, узорів, посуду! Ніхто в цілім краю не мав такого багатства. Нікому не довіряв скнара — сам замикав потайні двері, і ніхто не міг знати про ті скарби, ніхто не міг їх викрасти.

Та спав пан неспокійно. Йому все ввижалося, що хтось зазіхає на його добро. І він став усе частіше заходити до тайника. Одного разу скупій, озираючись навкруги, мов злодій, пробирався до своїх скарбів. Обережно переступив поріг. І так поспішав до скринь, що забув повернути таємну защіпку — двері за ним зачинилися.

Довго чи ні милувався коштовностями пан — час сплив непомітно. А коли схотів вийти — не зміг: замок діяв безвідмовно. Як не стукав пан у товсті двері, як не кричав, — ніхто його не чув з підземелля. Він гриз пальці, проклинав і замок, і майстра, та виходу не було. Тремтів скнара, як овечий хвіст. А страх гірше самої смерті.

У маєтку скоро помітили, що пан зник. Усю челядь було піднято на ноги. Обшарили всі кутки, всі ями в лісі та балках. І вночі з ліхтарями шукали. Та його й удень зі свічкою не можна було знайти: сховище надійне!

Лише за кілька тижнів чутка про зникнення пана дійшла в сусіднє село до жебрака Мирона. Хоч і знав він, як відчинити двері в підземелля, та не пішов у садибу до свого кривдника.

А через кілька років хтось випадково знайшов у стіні двері. Таємниця розкрилась. І коли зайшли люди до льоху, то побачили, що згнив уже дорогий одяг, затиснутий в руках, скупих і загребущих. Золото блищало холодно й зловісно. Тільки порцелянові фігурки блазнів кривились і корчилились від сміху...

У БАШМАЧНИЙ БАЛЦІ

Був наш край за порогами безлюдним і пустельним. Вільно гуляв по степу вітер, припікало сонце на неосяжному просторі. Високо в безхмарному небі співали свої безтурботні пісні жайворонки. Часом пролетить шуліка чи орел, промчить самотній вершник. Але й його ледве помітиш у цьому степовому морі — за високими травами ні шапки, ні кінської голови не видно.

Та одного разу сполохалися птахи, захвилювалася ковила. Ні, то не буйний вітер поколошав їх. Не татарська орда наскочила на українську землю. Не чути було ні бойових покликів, ні дзвону шабель.

То сунула валка возів з людьми. Нічого, здавалося б, у цьому тривожного не було. Вози як вози. Щедро змащені коломазю, на деяких ще й мазниці позаду висять — видно, що здалеку їдуть подорожани. На багатьох возах стриміли коси, граблі та лежав бідацький домашній скарб у вузлах і торбах. Поряд із селянами ішли ще й солдати. Отож не зовсім мирною була та валка.

Довго їхали люди степом, довго блукали шляхами по бездоріжжю. Та ось блиснуло дніпровське плесо. Пожвавішали мандрівники, потяглися до берега. Біля річки й зупинилися.

З-поміж прибулих вирізнявся здоровенний широкоплечий парубок. Був він у домотканих штанях, у такій же грубій полотняній сорочці з дерев'яними закрутками, що правили за гудзики, у солом'яному брилі. Лише не пасували до цього вбрання аж надто красиві черевики. О, ці черевики! Не постолі, що їх шили селяни з сириці, не сандалі на дерев'яній підосві, які носили чередники, а справжнісінькі черевики з добротної шкіри, підшиті шовковою тканиною, з устілками й оздобленими сріблом закаблуками. Не вперше взув їх Лаврін, а люди все поглядали на них покрадьки. Тільки чомусь ніхто з односельчан не вихваляв їх уголос, не захоплювався ними, ніхто навіть не наважувався говорити про них. Лишень якийсь вояка збирався жартома похвалити діряві Лаврінові штани та красиві черевики, як, спіткавши докірливий погляд товаришів, знічено замовкав.

Звідкіля ж у Лавріна ці черевики?

Жив хлопець у тихому селі, сіяв гречку, орав поле, збирав урожай. Тішилися своїм сином батьки. Виріс він

нівроку здоровий і працьовитий, такого в усій окрузі не знайдеш. Міг залюбки підняти корову чи рукою зігнути підкову на втіху сільським парубкам. І хоч був Лаврін такий богатир, вдачу мав лагідну — мухи не зобидить. А щоб у якісь бійки чи бешкети встрявав — про це годі й казати.

Задоволений був з Лавріна і сільський пан. Ще б пак! Працював кріпак за десятьох. Іноді за старанність йому відміряли зайву мірку зерна. Та краще б не знати панської ласки! Спіткав жмикрут якомсь парубка з дівчиною Ганнусею. Це була Лаврінова наречена. Дуже вони кохали одне одного, лишалося тільки дістати дозвіл на одруження.

Побачив Ганнусю пан і наказав другодні привести її до себе в служниці. А Лавріна спорядили в далеку дорогу.

Какали, буцімто пан той відзначився в боях проти повстанців Булавина, і цар подарував йому село в новому завойованому краї за порогами. Ось туди, в південні степи, й надумав переселити своїх кріпаків поміщик. Відібрали тих, хто був норовистий та непокірний, а тихий, лагідний Лаврін опинився поміж них, звісно, через красуню Ганнусю. Сподобалась вона спокусникові. А якщо вже пан наближав до себе когось із сільських дівчат, то не минути їм сорому й лиха.

Аби задобрити простодушного хлопця — він ще ні про що не здогадувався — звелів своєму найкращому шевцеві, який тільки панам взуття шив, злагодити парубкові красиві черевики. Хоч і шкіри багато пішло по Лавріновій мірці, але багатій не поскупився...

Взув ті чудові черевики парубок і під конвоєм солдатів приїхав на нове місце, на дніпровські береги. Ходив, як уві сні, забував, що робив. Здається, нічого не бачив перед собою з туги за рідним селом, за коханою Ганнусею. Не отямився навіть тоді, коли його прикували ланцюгами

до важенної дерев'яної колоди. Такий був наказ пана. Певно, боявся він, щоб парубок не збунтувався.

А Лаврін усе терпів. Чого вже він чекав, на що сподівався? Чи, може, слухав він того дідка, який крутився біля нього та нашіптував єлейні слова: «Терпіння помалу свого дійде,— казав розрадник,— у ньому сила й велич духу».

Був поміж переселенців парубок Гнат. Він багато сходив по світу і, кажуть, на Січі до козаків чалився. Не любив його пан. Але солдати поважали гострого на язик Гната. Жартівник і веселун, він не давав киснути тим, хто хнюпив носа й нидів від туги.

Отой Гнат теж навідувався до Лавріна, прикутого до колоди. Очі Гнатові сяяли хитрим блиском, коли він стрічався тут з дідком.

— Годину терпіти, а вік жити,— лився єлей з розрадникових уст.— Терплячі в люди виходять...

— Терпи, терпи, Лавріне! — дражнив Гнат.— Обтерпишся — і пекло раєм стане!

— Не слухай ти цієї талалайки!— голосив дідок.— Терпіння дає спасіння. А що ж робити? Краще страждати, ніж інших кривдити.

— Це ти про кого, про пана дбаєш? Чи не він тебе сюди послав? Слухай, слухай його, Лавріне, він тебе навчить, як панам халявки лизати. Від кого терплю, того дужче люблю,— глузував веселун.

Чи проймали ці слова Лавріна і що він тоді думав про них — хто його знає. А тільки, мабуть, усьому є край. Чи прозрів хлопець, чи увірвався йому ретязь... Одного разу прийшли до колоди солдати й зачудувалися — не було на цьому місці ні самого Лавріна, ні колоди. Диво якесь — людина ж не могла понести такого тягара.

Але челядники та панські слугаки в чудеса не вірили. Кинулись розшукувати втікача. Довго нишпорили в степу

і далеко і близько, але ніяк не могли знайти Лавріна. Тільки якоїсь днини надвечір натрапили на слід. Тут же, неподалік від стоянки, знайшли... черевики, оті красиві й величезні, пошиті на замовлення пана. Їх відразу пізнали.

— Вот его башмаки!— зраділи солдати.

Та Лавріна не знайшли. По ньому й слід прохолов. А люди ту балку назвали на спомин про непокірного парубка Башмачною.

ДВА БРАТИ

Там, де плакуча верба схилила до води свої коси, невгамовно плеще об камінь хвиля, тихо веде розмову Дніпро з берегом. І важко здогадатись, про що вони гомонять.

Ясно тільки — сумна та розмова. Можливо, тому, що видно звідси дві невеличкі скелі, які виступають з води...

...Стояла колись тут на березі хата старого козака. І мав він двох синів. Намилуватися не міг на них старий. Славні були хлопці. Вийдуть, було, рибалити чи в поле косити — кипить робота у них. А потім поїхали бусурманів громити. В різних походах побували, довго ніякої звістки не подавали. Та ось і повернулися додому. Дуже радів батько, а мати навіть не знала, де вже їх посадовити, чим краще пригостити, милувалася з орлят.

Та тільки брати, наче підмінив їх хтось, — скося один на одного поглядають. Хвилюється батько:

— Може, здобичі на війні не поділили?

— Ні, тату, — відповідає один із синів.

— Може, нагородою кого обійшли чи хто в бою злякався? — супитьсь батько.

— Ні, — одказує другий.

Геть розтривожився старий — що з синами скоїлось, ніяк не второпає.

— Може, дівчина вам розум скаламутила?

Промовчали козаки, схилили очі.

Ох, і взяв же їх у шори батько! Чого тільки не казав. І що їй не козаки вони. Угледіли спідницю — і вже вуха опустили, як лопух на дощ. Ні, ці дурощі треба києм виганяти. Ось як візьме він дрючок та як почне хрестити, то враз у голові ясно стане...

Однак не врадили батькові докори. Ходили парубки похмурі як ніч. І про товаришів забули, і вечорниці вже їх не вабили.

А як ставилась до цього Марійка, ласкава і весела красуня? Тим-то їй ба, що не знали брати, хто їй більше до вподоби. Можливо, від такої невпевненості все їй лихо скоїлось? Розуміли хлопці, що не може Марійка кохати одразу обох — такого не буває. А гарні були обидва брати: сильні, стрункі, чорнобриві. Та котрийсь із них все ж таки був ближчий Марійці. Однак не виказувала цього

дівчина. Сподівалася, що все владається саме по собі, як бог розсудить.

А хлопці не стали чекати, доки втрутиться хтось третій. Самі надумали з'ясувати, кому з них засилати старостів до красуні. Врадилися так: хто вб'є яструба на льоту, той і здобуде прихильність. Виїхали в степ. Вистрілив один з них, — опукою впав на землю птах. Вистрілив другий — така ж удача.

Тоді пішли вони на іншу умову: дізнатися, хто кращий рубака? Сіли на баских коней своїх. Проїхав один — і на всьому скаку зрубав шаблею виноградне гроно, не зачепивши лози. Та те ж саме зробив і другий.

Як же розв'язати суперечку?

Пішли до Дніпра, і знову домовилися: хто подолає швидше пороги, той і виграє змагання.

Попливали молодці. Як не важко було триматись у бурхливій воді, крок за кроком долали шалений потік. Білі гриви високих хвиль накривали плавців. Часом здавалося, що від їхніх тіл не лишиться й кісточок — так стрімко несла їх течія на грізні камені. Та брати були вмілими плавцями: ще з дитинства звикли до рідної річки. Йшлося до того, що й тут звияжця не буде, що доведеться шукати нового спитку.

Саме тоді на березі з'явилася Марійка. Зняла з коромисла відра, відкинула косу, замилювалася чарівним Славутою. І раптом побачила братів серед хвиль. Подумала, що тонуть вони. Не витримала й щосили вигукнула ім'я одного з них.

Ревіла бурхлива вода, та голос коханої почули. Той, кого вона кликала, піднісся духом, а другий... Другий почав знесилюватись. Захлеснула його велика хвиля, і попросив він у брата допомоги. Але той відпливав од нього все далі. Можливо, не чув поклику, а може, й не хотів допомогти суперникові.

Образа і злість надали сили тому, що відставав. Поплив він наздоганяти брата.

Небагато вже лишалося до берега. Проте не довелося доплисти до нього жодному з братів. Переднього наздогнав той, що відставав, схопив його за шию і в нестямі потяг за собою на дно. Ревли пороги.

Не дочекалася братів Марійка. Стояла на березі, убита горем, і сльози котилися по її блідих щоках.

На тому місці виросла над Дніпром плакуча верба. А там, де потонули козаки, з'явилися з води дві скелі. Називають їх Два брати.

Привабливий, чарівний Дніпро коло Хортиці. Раз побуваєш біля нього — і знов до берега вабить. І старі, й молоді приходили подивитися, як реве та стогне Славута серед каменів. Та надто любили бувати тут закохані — для них кращого місця не знайти.

Виходила до скель і Леся. Тільки була сама, без па-

рубків. І часто сумувала тут, на березі. Сумувала без причини. Можливо, тому, що ревуча вода навівала на неї тугу, а може, й через свою самотність.

Гарна була дівчина Леся, з чорними й тонкими, як шнурочки, бровами, з червоними, як маків цвіт, устами, на яких грала задумлива усмішка, і з такими бездонними очима, що в них потонув уже не один козак з навколишніх сіл. Тільки ніхто не вразив серця красуні. Насмішкувата, пустотлива, могла вона дати такого одкоша будь-якому гульвісі, що в того вмить пропадала охота залицятися. Побоювались підступитися до Лесі парубки. А вона, спі-вуха, жартівниця, розважалася, кепкуючи з них.

Певно ж, так було на вечорницях, на людях. Коли ж лишалася сама, гнітила дівчину туга. І вабило її в такі хвилини до скель. Сідала в човен і виїздила на острів. Навкруги вода вирувала, а Лесю небезпека тільки під-охочувала. Здіймала красуня веслом бризки, пустувала з хвилями, і ті, невдоволені, шипіли поміж каменями, ніби погрожували дівчині за її пустощі. Та не просто було скривдити Лесю. Не лякалась вона ні гранітного громад-дя, ні бурхливої води. М'язи у неї були пружні, руки силь-ні, і вона не тільки на човні, а й вплав долала хвилі. Ді-ставшись до острова, стомлена сідала на траву, голуби-лася під промінням привітного сонця і наслухала пташині співи.

Та чувся тут і інший приспів. Лесин дід називав острів Шкварчів. Поміж скель вода вирувала і шаленіла так, що, здається, потрапляла на розпечений метал — шкварчала.

Якось, збираючи квіти на вінок, Леся підвела голову і скрикнула від несподіванки: перед очима стояв молодий рибалка, красень юнак. Глянув він на дівчину й зайшовся рум'янцем. Вперше, мабуть, розгубилася і Леся. Хоч яка говірка була, а не здобулася на слово хлопцеві. Чекала, аби сам промовив до неї, привітно глянув — так одразу

приворожив він її своєю красою. Але хлопець поквапився пройти мимо.

Часто стала приїздити на острів Леся. І нерідко бачила молодого рибалку, та він не підходив до неї. Загубила дівчина спокій, геть змінилася — стала задумлива. А ще дужче засумувала, як почула від подруг невеселу розповідь про красеня парубка, якого покохала. Казали, що він був німий, тому й уникав зустрічей з людьми, ховався на острові.

Болем виповнилося дівоче серце. Що робити, як зарадити милому? Як порозумітися?

Пливла одного разу в човні Леся похмура й замислена. Можливо, тому й забула про небезпеку — не підгребла човна: наскочив він на гранітні ікла й перевернувся. Опинилася дівчина в бурхливому потоці. Вода вирувала, тягла на дно. Леся захлиналася.

І тоді кинувся у водяний вир молодий рибалка. Ледве встиг він допливти до Лесі, підхопити її знебуле тіло. Та вирватися з стрімкого потоку було вже неможливо, течія зносила плавця далі вниз до грізних скель у Вовче горло, — так звалося тут найвужче місце річки. З кожним помахом руки, з кожним подихом згасали сили юнакові. А Леся була непритомна.

Попереду виринуло кілька каменів. Граніт був слизький, відшліфований хвилями, прискалки круто обривалися до води. Як ухопитися за них? Напружуючи останні сили, юнак доплив до каменів. Зриваючи нігті, вхопився за холодний граніт, неймовірним зусиллям виштовхнув з води Лесю, витяг на скелю, а потім вибрався і сам. Недарма кажуть, що кохання додає сили...

Отямилася дівчина й побачила перед собою обличчя рибалки. Усміхнулася і ніжно погладила його шовковистого чуба. А він не міг сказати й словечка. Промовляли тільки його очі...

Відтоді рибалка часто впливав із Лесею до цих невеличких скель на самісіньку середину Славути. З дівчиною ставав юнак сором'язливим і нерішучим. А колись був він безстрашним воїном. Ніхто не міг зрівнятися з ним у хоробрості. Де поділася його відвага? Зітхає поряд з ним Леся.

Як втішити дівчину? Обійняв, пригорнув. А вона все зітхає. Геть розгубився хлопець. Що робити? Заплющив очі... й поцілував. Зойкнула дівчина. А хлопець аж зблід, гадав, розсердиться Леся. Дивиться — посміхається вона весело, щасливо...

І сталося тут несподіване: підвівся німий і раптом заспівав. І була то пісня чудесна — пісня кохання. Недаремно кажуть, що від люблячого ока навіть камені оживають, скелі заспівати можуть!

Відтоді несміливі в коханні до цих скель пливуть. І звуться гранітні брили Скелями зітхання...

Лоцмани — це ті ж козаки. Тільки воювали вони не з татарами й турками, а з водою та камінням. Воювали мудро — не грудьми йшли на небезпеку, а так, щоб і з хвилиною високою поладити, і з гранітними скелями не спіткатися. А скель цих на Дніпрі — не злічити.

І чудеса з ними, з цими скелями. Вони не просто у

воді натикані, а, буває, виростають або зовсім зникають. Це хто як на них дивиться. Коли чоловік боязкий, то вони перед ним горою стануть і геть дорогу заступлять.

Плив якось один пан, хотів серед хвиль побавитись, так йому на порогах в очах почало троїтися. Кричав, що каміння на нього валиться. Зашарпався по плоту, місця не міг найти та й шубовснув у воду.

А буває інакше. Хвалькові скелі за іграшку — камінцями здаються. Він і не бачить їх зовсім — жене на них свою барку. Для таких море по коліна, кінець один — сумний.

А лоцман Свирид бачив скелі такими, які вони є. Був він чоловік спокійний і розважливий, як і годиться бути лоцманові. Та одного разу зрадила йому розсудливість. Сталося це на порогах, коли він плоти переганяв на Січ.

Половину перепон уже подолав. Небезпеки особливої не було — можна й дух перевести, і вуса підкрутити. Але тут Свирид глянув на середину ріки, і руки його самі вчепилися в бабайку. Серед вируючих хвиль плывла кобила. Їй і самій, сердешній, було непереливки — вода крутила, пінилася, затягуючи у свій вир тварину. А тут поряд з кобилою ще й лоша борсалася. Уже геть вибилося з сил. Іржання його скидалося на розпачливий дитячий крик.

Суворий народ лоцмани, бачили не раз біду на порогах. Мало надії рятувати потопуючих серед бурхливих хвиль і ошкірених скель. З таких обіймів уже не вирватись. На очах гинули люди. Гукнути на допомогу не встигали.

Ще раз заіржало лоша, а за ним кобила. Не стерпів Свирид. Лоцмани жахнулися, побачивши, як він кинувся з плоту у бурхливий потік. Поплив назустріч тваринам. Про що він думав? Адже це все одно, що кинутися в полум'я, у провалля.

Певно, пригадав Свирид тієї миті своє бойове минуле. Не розповідав він нікому про нього. Та якось змусив його

до цього сусіда. Вихвалявся він своїм господарством, круторогими волами. Цілувати їх ладен був, як не цілував навіть дружини своєї. Вихваляв їх на всі заставки. Скільки вони йому багатства принесли і скільки ще принесуть. Хазяйновитий дядько був сусіда. Окрім волів, запрягав і коня в плуг. Та ще й стьобав нещадно, коли не тяг вороний. Ніякого тобі серця в людини.

— Не бери гріха на душу, куме,— казав йому Свирид.— Хіба такого коня запрягати в плуг? Та ще й бити його...

Ніколи таким не бачили Свирида. Зле блиснув він очима на сусіду. Образився крено.

Кум уже ладен був відступитись. Знов вихваляв своїх волів, розповідав, як вони витягали йому воза з такої багнюки, що й потонути можна було. А які вантажі вивозили — і табун коней не зрушив би з місця. Не так йому й кінь той потрібний, коли в нього воли, мов соколи.

Та Свирида вже не можна було нічим задобрити — ні чаркою, ні цигаркою. Не простив він кумові образи. Кінь для нього був братом нерозлучним, товаришем вірним. Не одну битву пройшов він з ним, не один шлях подолав. Вірно слугував він своєму господареві — не раз розбивав козачу тугу за темним лугом. І не лише цим був вірний, дорогий. Казали, буцімто Свиридові кінь і життя врятував.

Татари, було, спіймають козака, прив'яжуть за руки й за ноги до куца терну та й кинуть на загибель. Лежить день, лежить два, лежить тиждень, поки богові душу віддасть. До живого козака й звір не підступиться. Тільки часом, може, січовики набредуть на козачі кістки, прив'язані до терну. Та хіба впізнаєш по них товариша?

Так би й Свирид своє життя в степу скінчив, якби не кінь, його вірний товариш. Як уже він його виручив — ніхто до ладу не знав. А козак неговіркий був. Любив коня — та й годі.

Не може запорожець без коня, він йому потрібніший, ніж човен на воді. У степу як без нього обійтися? Ніякого тобі захисту від татарина — тільки швидкий скакун врятує. А коли й наздогнати бусурманина — теж уся надія на коня. Всякий козак пестить і любить свого прудкого товариша, мов рідного брата.

Мабуть, тому й не стерпіло козацьке серце. Як почув іржання, так і кинувся у воду на поміч. Та хіба з такого потоку впливеш! Закрутило, завертіло лоцмана бурном. Так і сховався він під водою разом з кобилою та лошам. Скільки не дивилися його товариші з берега — не виринув. Думали, хоч труп побачать, щоб славне козацьке тіло поховати. Та не діждалися свого товариша.

Але почули лоцмани ще про Свирида. Таке чуйне козаче серце не може щезнути без сліду. Там, де кинувся лоцман у воду, два камені з'явилися. Назвали їх Кобилою та Лошам.

— А де ж Свиридів камінь? — питали молоді лоцмани.

— А його й не буде, — відповідали старі. — Адже Свирид не потонув. Він тільки пірнув, а виринув нижче за течією. Це він пішов шукати свого коня богатирського.

Давно йшла чутка поміж лоцманів, що гуляв на волі такий скакун, чекав, поки з'явиться його господар.

Він і через Дніпро переплив. Багато хто його бачив. Силувалися навіть спіймати — чоловік із сто набралоя охочих. Як не ловили — не дався до рук. А у воду зайшов — таку хвилю погнав на берег, що люди ледь не потонули. Так і зник. А тепер знову поблизу з'явився.

Ні, не потонув лоцман. Він виринув десь так, що його ніхто не бачив. Сів на свого скакуна та й гайнув через Дніпро. Навіть і сідла не замочив. Помчав наздоганяти товаришів, котрі в похід пішли. А щоб не забули лоцмани про цю подію, лишилися тут на Дніпрі два камені.

Давно вже збирався Великий Кобзар подивитися ті місця, де запорожці жили. Вабили його незборимий волелюбний дух їхній та подвиги славні. От тільки не пускали його туди царські цербери. Певно, боялися, що кине клич, згуртує довкола себе пригноблених та й пом'яне панам усі кривди і знущання.

Все ж таки якось перехитрив поет тих посіпак та й подався у мандрівку. Ішов пішки в полотняних штанах, у простій сорочці, з торбиною за плечима. Не читав би своїх віршів, то його й не впізнали б.

Багато чого побачив Кобзар. Побував біля грізного порога, що його звали Ненаситцем. Постояв у задумі, послухав клекіт води. І дикі скелі ще раз нагадали йому про козаків. Зітхнув тільки у відповідь своїм думам. Може, пожалкував, що не застав тих часів, коли можна було взятися за шаблюку разом з відважними січовиками.

І скортіло Шевченкові подивитися Хортицю — те орлине гніздо, що до нього зліталися запорожці на своїх чайках.

— Е, не ходіть туди, Тарасе Григоровичу, ніяк не раджу вам...

Це несподівано заверещав дячок, що втерся поміж людей, котрі обступили поета. Всім аж ніяково стало.

— А чому б і не піти туди? — зацікавився поет.

— Коли б лиха якого не скоїлось. Гріх і казати...

Перехрестився дячок і поквапився розповісти. Живе, мовляв, там у печері на острові злий чоловік. Не чоловік, а звір тобі справжній — розбійник, на ймення Совута. Кажуть, що колись козаком був, а після зруйнування Січі царськими служаками здичавів, геть заріс волоссям, очі як у сови стали — вночі ліпше бачить, ніж удень, на людей нападає і в печеру свою затулює...

Усміхнувся Кобзар, не спинився. Самого царя з його жандармами не злякався, а тут чого боятись?! Перевезли Тараса Григоровича на острів. Ходив він понад берегом і по кучугурах — ніде нікого не спіткав. Відтак присів біля однієї скелі й задумався. Коли це враз вчувається йому якийсь гомін. Оглянувся, а поруч стоїть запорожець. Виряджений такий — у широких шароварах, чоботи добрячі, сорочка вишивана, і, звісно ж, люлька в зубах.

Хитрувато посміхається у вуса. Питає Шевченка, у якій такій справі прибув він на козачий острів. Замість відповіді прочитав йому Тарас Григорович вірші.

Одразу попривітнішав козак. Виказав прихильність, навіть по плечу поплескав поета. Та так, що аж луна пішла. Шевченко й виду не подав і сам по плечу плеснув за порожня. Тоді геть за свого визнав його козарлюга. І порадив поетові неодмінно побувати на Думній скелі — була така у запорожців. Їздили вони до неї раду держати, думи думати. Тільки щоб не переплутав ту скелю з іншою, що Вошивою зветься. Січовики одежу від нужі колись на ній звільняли...

Звеселило Тараса Григоровича це попередження. Козак хоч і дивакуватий трішки, а поетові припав до серця. Розповів він гостеві, як колись жили тут запорожці і ворогів стрічали. Тільки тепер лишилась сама згадка про молодців. Колоністи з'явилися на Хортиці, сплюндрували її. Лихо від панів та підпанків.

Видно, вельми той сіромаха ненавидів багатіїв, бо аж зубами заскреготів, спом'янувши про них. Наганяв він інколи на них жару й холоду, тому й боялися вони його духу.

Повів козак Тараса Григоровича на скелю, показав острів. Мальовничі місця тут — очей не відведеш од краси такої. Високі скелі звисають над водою. Химерні обриси у цих гранітних уступів, і називають їх різними кумедними назвами: Свиняча голова, Ворота, Стовпи. А осторонь від берега простягається степ з численними могилами. Багато січовиків наклало тут головами. Далі вниз, туди, де плавні починаються, озера розташовані — Домаха, Карасеве, Лозовате, Пригної, Підкрутне — одне одного краще. І туди пішов гість, задивляючись у бездонні свічада гожої, як сльоза, води.

Та найбільша краса у Дніпра. Він тут особливо ве-

личний і суворий, неначе розсердився на когось. Може, ось на оці скелі, що з ними бореться все життя. Обійняв він Хортицю обома рукавами-річищами, та скелі грудьми захищають її від води. Стоїть вона незламна, як стояла тисячоліття тому. Сердиться від цього сивий Дніпро могутній, перемиває пісок, утворює нові островці або зносить старі у море.

Милувався чарівними місцями Тарас Григорович і не помітив, як зник запорожець. Перед цим тільки показав свою скелю. Опісля Шевченко дізнався, що Совутиною вона прозивається. Згадав Кобзар того переляканого дячка і всміхнувся собі. Отакі вони були, козаки запорозькі,— для кого страшні, а для кого й добрі!

Довго сидів Кобзар на березі, мрійливо вдивляючись удалину. Тоді, може, й визріли у нього оці рядки:

А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити...

Росли колись у степу такі дерева, що задереш голову і верховіття не бачиш. Та що там голову — з лука стрілою не дістанеш!

Але то було давно. Таких дерев і наші діди не бачили, а тільки чули від старих людей. А ті теж чули від дідів. І все це стало схоже на легенду — людей брав сумнів, чи можуть такі дерева рости в степу.

Коли приїхали в степ перші поселенці, ніде було вирізати лозини на пужално. Солдати й чумаки, так ті дрова з собою везли здалеку. Недарма кажуть, що на безліссі і полинь ліс.

Як виметено в полі. То вітер бавиться, ганяючи перекотиполе. Буває, як намотається клубком курай, то спіткаєшся — і не втямиш, звір то чи птах. Вночі й перелякаться не важко.

Та коли б тільки перекотиполе! А то вітер буває такий, що й траву виринає з корінням, і землю підіймає. Хмари піску злітають у небо — сонця не видно.

Дехто й молитви читав, поклони клав. Але це не допомагало. Бурі не вщухали.

Стурбувало все це не лише тамтешніх мешканців, а й губернських та столичних чиновників. Навіть до царя дійшло. Як же — прибутки зменшуються, незабаром у Таврії ні з кого буде податків брати.

Почули ті чиновники від учених людей, як можна землю зберегти, суховії спинити, і заходилися складати циркуляр. Саджати, мовляв, треба дерева. Побільше, щоб вони своїм гіллям вітер затримували. Та не лише дерева, а й сади. Тоді замість лиха достаток настане. Плодів нікуди буде дівати. Весело зашумить листя. І для декого в цьому шелестінні вчувався дзвін золота.

З'явилася нова повинність. Суворий наряд було дано — скільки на кожний двір ямок викопати, скільки саджанців заготовити.

Що ж, повинність є повинність. Садились посадки, виконувалося розпорядження, а вітер стьобав беззахисні віти, як сікачем, виринав з корінням паростки, засипав піском. Бачили степовики марність своєї праці. Тому й робили аби день до вечора — мало хто вірив, що тут вдержиться деревина.

Новий наказ надійшов. Послали солдатів у таврійські

степи. Хто не послухався, того суворо покарали: зв'язали, в кайдани закували.

Силою підкорити селян можна — на це багато розуму не треба. А от з природою довелось важче. Не слухався вітер царського наказу — робив свою справу. Не росли дерева. Втратили геть віру тавричани. Думали люди, що край цей богом проклятий. Стали сюди царські чиновники засилати бунтівників і непокірних.

Коли почалися нові переслідування, збунтувалися степовики. Були такі, що й тікали звідси. Їх називали «бігунцями». Тоді за наказом генералів було встановлено військові застави. Втікачів стрічали солдати. Тільки декому вдалося прорватися через кордон, казали, буцімто бог їм спасіння дав. Тому й село біля дороги назвали Спаським. Але більшість селян лишилась на місці, приречена на злидні. Терпінням була їхня доля — Терпінням і село назвали.

Додав лиха й вітер. Він наносив купи піску, поглинав посіви, замітав шляхи. І село дістало назву Піщаного.

«Мабуть, бог карає за гріхи наші», — промовляли старі. Але жив у цьому краї чоловік, що не погоджувався з темними людьми. Правда, відверто з ними не сперечався, бо бачив, що словами лиху не зарадиш. Сміливу він думку виношував.

Спершу ніхто про його задум і не здогадувався.

Був він сільським учителем. Навчав дітей грамоти, а вільної години блукав степом, збирав квіти. І коло хати росли у нього пишні піони, простенькі ромашки, запашні фіалки, гожі троянди. Він сам їх висівав, сам доглядав.

— Жіночі забавки, — потішалися мужики.

Але вчитель не ображався. Він добре знав, чого здобувався.

Одного часу селяни побачили, як він зайшов у кучугури піску, що їх недавно намело, і заходився розкидати

по вітру дрібні, немов мак, зернятка. Дехто знову почав глузувати з нього. Дивак, мовляв, чоловік, затіяв решетом воду несити. Але вчитель був терпеливий і запевняв, що курчат восени лічать.

А поки що він нагадав селянам одну прадавню степову легенду.

Росла в цих краях цікава травиця з роду полинових—євшан. На вигляд вона скромна і непомітна, як і багато рослин палючого півдня. Але запах у неї незвичайний—гострий, терпкий, ароматний. Примітною стала трава.

...Жили колись тут два брати-витязі. Один з них поїхав на чужину. Минуло багато часу. Той, що лишився на батьківщині, кличе до себе співця і посилає його до брата. Нехай, мовляв, брат кидає все й вертається додому в духмяні степи.

Прибув посланець у заморський край і все переказав, як йому веліли. Але не відповідав брат на клич брата повернутися в рідні місця. Байдужим лишився витязь навіть до пісень, які чув у дитинстві. Наказав відправити співця додому.

І тоді посланець подав євшан. Взяв степовик у руки траву і немовби відчув рану в серці. Цілував землю і плакав: «Смерть у ріднім краї миліша, ніж слава на чужині».

Так і не випустив з рук трави, поки не приїхав на батьківщину. Отака любов до рідної землі!

Вчитель був закоханий у степ. І хотів, щоб інші теж полюбили цей край. Суворий він і непривабливий для того, хто його не знає. От придивіться, прислухайтесь до нього. Повітря таке пахуче, що, здається, розцвіли тут найкращі квіти землі. Легке, життєдайне, сухе, м'яке. Цілющі властивості степових трав і повітря повертають до життя безнадійно хворих. Ну, а здорова людина стає тут багатирем.

Проминула весна. І влітку вже ніхто не глузував з

учителя. Там, де він ходив по заметах і розсівав насіння, вирости квіти. Щоправда, вигляд вони мали жалюгідний: листячко тонке, стеблинки низенькі і пелюстки як краплинки роси. Але вся сила у них була в корінні — глибоко воно пішло в землю. Ніяка буря не вирве. А пісок як не засипає, рослина все одно до світла, до сонця тягнеться. Знайшов учитель те, що шукав. Степова квітка виявилася сильнішою за вітер.

Втихомирились на цьому місці, скорилися піски. Квіти своїм корінням скували їх, як ланцюгами. Після цього й дерева в кучугурах почали приживатися. Мабуть, для такої справи потрібна була не повинність, а любов і знання. Відтоді знову повелися степові сади й ліси.

Над берегом Дніпра стоїть фортеця. Від часу почорніли її мур, де-не-де обвалилася цегла. Свище вітер у бійницях.

Та ще гордовито здіймаються високі вежі замку, як свідки давніх подій. І дійшла про них згадка, як бувальщина й легенда.

За якусь провину офіцера послали на Кавказ у діючу армію. Воював тоді цар із горцями. По-молодецькому бився гусар, спокутував провину свою і навіть дослужився до генерала.

Якось, проходячи стежкою біля аулу, спіткав він молододу красуню грузинку. І вже не міг знайти собі спокою після її чарівного погляду. Дівчина та була князівною. Генерал зробив усе, аби привернути до себе її батька. І той дав згоду на шлюб. У князівни волі ніхто не спитав. Відгуляли бучне весілля.

Після замирення генерал поїхав у свій маєток на березі Дніпра, у Таврію. Володів він неосяжними полями, незліченними табунами. Сам багатий був, та ще й посаг за нареченою узяв великий. Але щастя, мабуть, за гроші не купиш. Не зазнала втіхи грузинська князівна, не милий був їй чоловік, смутнішала з дня на день.

Чоловік радий був неба прихилити молодій дружині — оточив її увагою, не скупився на ласку.

Природа навколо тут чудова. Пташиним щебетом повнилися плавні, п'янили пахощі трав. Ніжно розчесані вітром, дивились у Дніпро розкішні лози. Тихими вечорами нишком із хмар викликав зірки молодий місяць. Та все це не тішило грузинки. Самотня виходила вона рано-вранці на луки і прикипала поглядом на схід, де була її рідна Грузія.

Помітив це генерал, та думав, що скоро звикне його дружина. А щоб не так сумувала вона, наказав привезти з Кавказу грузинських служниць і співачок. Нехай співають княгині пісень, хай розважають казками. Мине місяць, другий, і все владається. Людина до всього звикає.

А чи ж до всього? Ох, ні. Хіба може пташка бути щасливою в клітці?

Не повеселішала княгиня. Зачувши рідні пісні, які їй

співала мати, згадавши казки, що їх розказував батько, геть посмутніла.

І тоді задумався поміщик, чим би відвернути свою понюжанку від сумних думок. Узяла його голову нова витівка. Ось тепер він уже був певен, що жура назавше покине горянку. Тільки нехай вона трохи почекає.

З усієї округи було зібрано селян. Працювали вони вдень і вночі, возили возами землю, насипали горби, рили рівчаки. Поміщик особисто відібрав кращих мулярів. Запросив із столиці відомого майстра і замовив йому звести такий палац, аби всі чудувались. І щоб княгиня, увійшовши в палати, почувалася немов у раю.

Довго мудрував, чого тільки не вигадував той будівничий: сходи і балкони, веранди й колони, вежі і бійниці, карнизи й завитушки. Такого вже було наліплено й наплетено, що навіть острах брав — чи вдержаться всі ці прикраси на мурах. Та тримались вони міцно, бо зводили їх селянські умільці. Хоч самі майстри мешкали у глиняних мазанках.

Довго споруджувався замок, повільно росли мури. А княгиня ставала з кожним днем чорніша чорної хмари. Чоловік і слухати не хотів про повернення її на Кавказ. Не давав спокою, підганяв будівників.

І виріс дивний палац. Генерал, не чекаючи, доки добудують увесь замок, справив новосілля. Запросив сусідів і високих вельмож. Урочисто завів княгиню в палати.

Всі були захоплені її красою. Але ще більше вражені розкішшю нових будівель. Ніхто ніколи не бачив схожого в цих місцях. Хіба що з самим Московським Кремлем рівнявся замок вежами. Вигадливістю він міг би посперечатися з мавританськими й арабськими спорудами.

Переходячи з поверху на поверх, гості дедалі більше захоплювались розкішшю, чудовим ліпленням, оздобленням.

На горішньому поверсі кімнати було прибрано, як у грузинських князів. Килимами застелена підлога, обвішані стіни. Висіла зброя. По боках стояло багато низеньких різьблених стільців з червоного і чорного дерева, оздоблених сріблом і перламутром. Столи були заставлені східними ласощами.

Усі в захваті. Лише одна княгиня, як і досі, була смутна. Речі, що оточували її, нагадували рідний край. Сльози навертались на очі, і вона підійшла до вікна вдихнути свіжого повітря. За нею поквапився чоловік.

— Невже ти лишишся сліпою до такої краси?— шепотів він.— Невже не оціниш моїх старань?

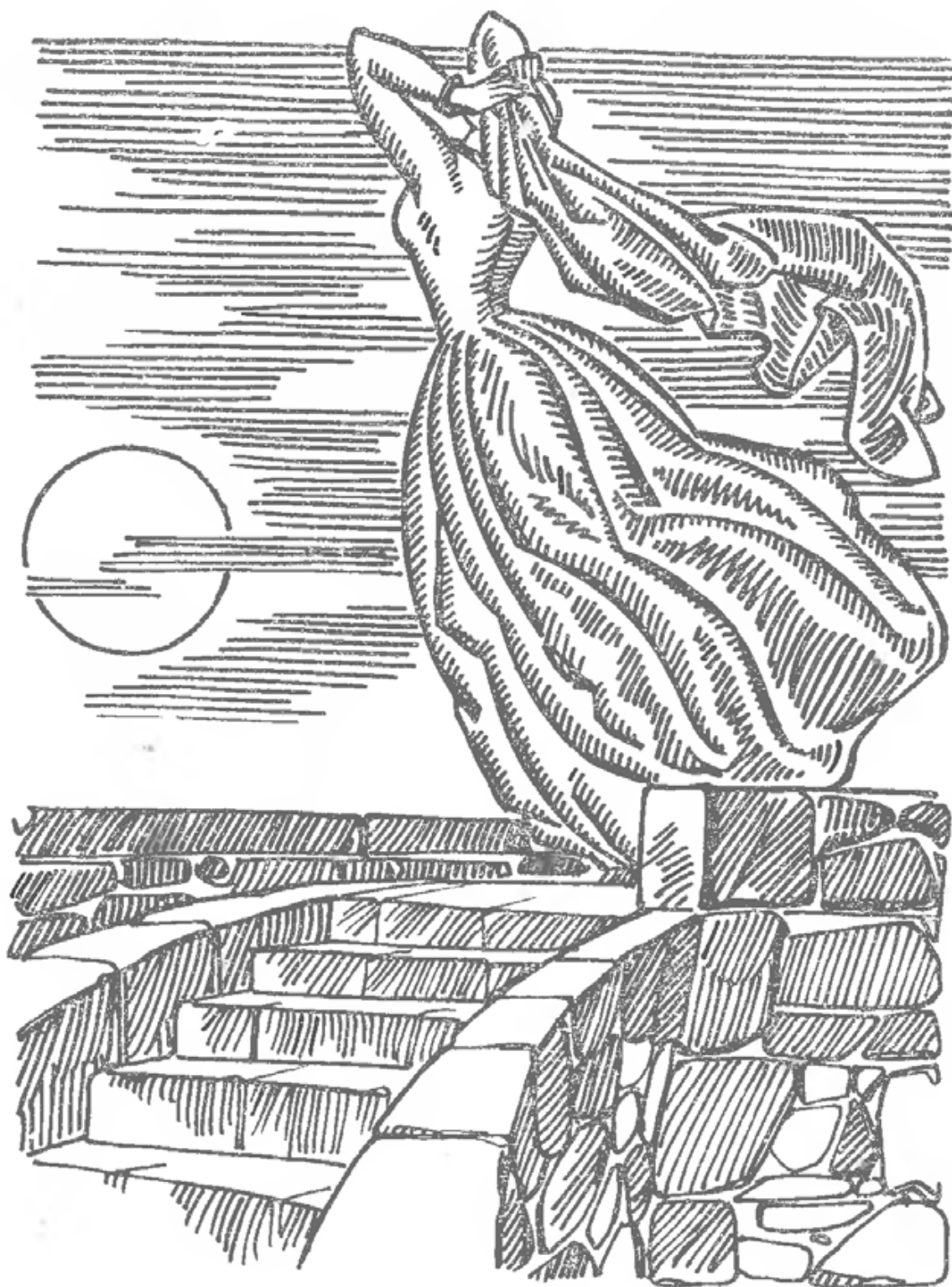
Гнівno блиснула на нього княгиня своїми чорними очима і, підійшовши до балконної огорожі, змахнула руками, як підбитий птах крильми. Кинулась униз з високої вежі — генерал і крикнути не встиг.

Так і лишилися непомічені княжною розкішні рослини на подвір'ї, витончені мармурові статуї в саду. Тільки тихо дзюркотів струменем високий фонтан, далеко розкидаючи бризки, змиваючи з білого мармуру краплини багряної крові...

Хоч горе генерала було невимовне, проте не кинувся за княгинею. Звелів принести до нього маленького сина, що лишився йому від дружини. Звівши брови, суворо подивився на чорночубого хлопчика. Дитина була ще дуже мала, аби зрозуміти батька. Та він усе ж заповів:

— Ти будеш розумніший од матері. Ти оціниш батьківські старання. Я добудую для тебе цей замок. Він прославить твоє ім'я.

Йшли роки. Генерал був непохитний у своєму рішенні. Він задумав подивувати не одних сусідів. Весь замок мали омивати річка й канали. Пагорбок, на якому він стояв, своїми обрисами повинен був нагадувати Європу. На озері-морі, що розіллється, півостровом виступатиме мале-

сенький Крим. А посередині — висока вежа. І маяк на ній. Вночі він далеко виднітиме в безкрайому степу.

Старий генерал лелівав свої марнославні мрії. Тільки й клопоту мав, що коло замку. Сам вигадував нові прикраси, вже і прибудови. І так захопився тими витівками, що й про сина геть забув.

Але син сам нагадав йому про себе. Одного разу генерал дізнався, що юнак потай утік.

Занепав, одрях старий. Нікому не потрібні виявились його палаци, вежі. Стояли вони похмурі й мовчазні. Такий став і їхній напівбожевільний господар. Поволі блукав він днями по подвір'ю, кімнатах і не знаходив собі місця. Тільки під час громовиці та бурі інколи його бачили біля відчиненого вікна. Він погрожував комусь кулаком і посилав прокляття...

Приїхав якось до міста купець. Розгулював по базарах, пив горілку по шинках. Видно, вельми багатий був — повадився чванливо і грошима сіяв. Крам він пригнав Дніпром на баржі — кілька великих скринь. Та тільки не дозволяв нікому їх розкривати. До нього вже й охочі на купівлю підступали, а він — ні та й ні. Навіть не

казав, що привіз. Який то вже допитливий народ шинкарі, а їй ті не могли довідатися, що у нього за крам. Сторожка добре пильнувала скрині.

Шукав цей купець чоловіка, що зміг би його баржу провести через пороги вниз по Дніпру. Обходив усі шинки, всі базари, та ніхто йому не вважив. Дуже було небезпечно: повінь спала, і каміння, як драконові зуби, стирчало. А життя, звісно, всякому дороге.

Врадили купцеві їхати шукати охочих до Лоцманської Кам'янки.

А Лоцманським село не просто звалось. Жили в ньому люди особливого промислу — проводили вони плоти і баржі через пороги.

Багато всякого краму переправляли кам'янські сплавики. Але настав такий час, що забракло їм роботи. Вирувала, як Дніпро на порогах, Україна. Йшла боротьба за щастя, за волю, за кращу долю. А лиходії причаїлися зі своїм награбованим майном. Рідко хто вдавався до лоцманів.

І хоч не мали вони роботи, ніхто не хотів допомогти хитрому купцеві. Казали, що затіяв він нечесне діло. Пішла чутка — у скринях золото. І хоче його купець за кордон морем переправити. Тому їй печеться так. Везти степовою дорогою страшисться, а тут видає себе за баришника, щоб ніхто підозри не мав.

— Награбував грошей, злодюга, а тепер шукає помічників. Задушити б такого, та гріх руки бруднити, — казав старий лоцманський отаман.

— Так... — погоджувалися інші. — Великі гроші платить купець. Та хай шукає поплічників деінде.

— Я поведу його баржу! — почувся несподівано чийсь дзвінкий голос.

Обернулися — аж це Омелько, бравий парубійко. Добре знали його в лоцманських селах. Чого він тільки не витівав.

Проводив плоти там, де ніхто його вже не сподівався побачити живим, перепливав Дніпро на бистрині. Дивувалися старі лоцмани з парубкової удачі, називали її відчайдушністю. Казали, що не знає хлопець міри у своєму молодечстві, і рано чи пізно пороги помстяться йому за це. А Омелько лише посміхався.

Ось і тепер вони тільки хитали сивими головами: ні, непутяща він людина, коли може піти на змову з цим лиходієм. Це все одно, що продати чортові душу. Немає в нього честі лоцманської, немає совісті людської.

— Був він баламутом, а тепер ще й негідником стане, — врадили діди.

А Омелько тим часом вже вирушав у дорогу. Плив він на купцевій баржі й пісень співав. Навіть ніхто з друзів не пішов з ним за помічника. Всі відвернулися. Та Омелько не втрачав бадьорості. Міцно тримав у руках бабайку — правильне весло. Велике воно було — десять чоловік лише могли повернути, — а він орудував сам. Богатирську силу мав хлопець.

Та в грудях тоскно щеміло серце, нило від суму й образи, що так повелися з ним товариші.

Від тяжких дум одірвав парубка крик на березі. Це хазяїн махав лоцманові шапкою. Сам сісти на баржу не наважився — поскакав берегом на трійці, з коляски стежив за своїм добром, очей не зводив з нього. А Омелькові ніколи було роздивлятися довкола. Починалися грізні пороги. Лютували вони, бризкали піною, наче змії на припоні.

Ось камінь Гроза. Недарма так зветься він. Потрапиш на нього — розріже, розрубає, розколе човна, як блискавка розбиває дерево в громовицю.

Далі — Скубова забора. Вона, кажуть старі, тягне, скубе з усіх боків і багато треба сил, щоб обійти її. Омелько скинув з плечей свитку — довгу з лоцманською відлогою

одежину. Натиснув на держак так, що аж затріщав він од напруги.

Тільки б не переломилася бабайка!

Попереду ще скеля — Будило. Розповідають, що перед цим порогом якийсь лоцман, стомлений боротьбою з бистринню, задрімав у човні. І ось розбудило його тут.

А потім Казани. Про ці камені у старих суперечка на селі. Одні твердять, що назва йде від води, яка кипить тут, ніби в казані. Інші кажуть: назвали лоцмани це пасмо каменів так тому, що потонула тут у них каша разом з посудом, коли варили її на плоті. Так чи ні, але швидше б проскочити цю кляту місцину і самому не потрапити до вируючого казана.

Поминув Лохань. Звідси сухим ніхто не виходить. Якщо не зовсім викупаєшся, то неодмінно від бризок намокнеш як хлющ. Така вже купіль на Лоханському порозі. А трохи нижче по Дніпру чути передзвін. Ревуть, видзвонюють буруни так, наче це не вода мчить поміж скель, а десь далеко на березі скликають народ у дзвони. Який не був безстрашний Омелько, а й він стривожився, бо знав, що ніхто не заворожений від загину в цьому пеклі. Недарма ж і поріг Пеклом зветься.

Пригадалися розповіді матері про діда. Вмер він на одній із цих скель. Тільки не Дніпро винен у його загибелі...

А сталося це так. Один з російських царів надумав підкорити Дніпро. Все йому підкоряється, а якісь там пороги — не хочуть? Англійців і голландців запрошували. Ті походять, походять коло води, що вирує навкруг, та й хитають головами. Мовляв, нічого вдіяти не можна — страшна сила.

Бачать генерали, що справи їхні кепські: не можна ж цареві про невдачу доповісти. Послали солдатів. Та самої сміливості тут виявилось замало. Підривали порохом гра-

ніт, вибирали з води каміння, а скелі як стояли, так і стоять. Пробували й канали будувати в обхід. Хтось пустив чутку, що коли розчистять пороги — обміліє Славута. Отаке виправдання вигадали. На тому й облишили.

Згадав якось цар про свій наказ, спитав про пороги. Генерали муляться, до ладу сказати нічого не можуть. Мовляв, працювали, старалися, підривали, канали будували. Цар віддав новий наказ: добудувати канали і вважати Дніпро геть увесь судноплавним.

Але кого ж послати першим? Торжество генерали врадились відзначити бенкетом, а перевіряти канали послали бідняка-лоцмана, Омелькового діда. Безстрашний то був чоловік. Звали його Музикою. Правив він бабайкою — як на бандурі грав... Ох і грав же!..

Так от наказали йому провести важку казенну баржу вниз до Херсона.

— Проведу... Лише своєю дорогою,— погодився він.

Та ні, наказують йому вести тільки каналами. А де вони в біса, ті канали? Баржа важка, з великою осадкою. Бачить Музика, що не вийти йому цього разу живим. На вірну загибель посилають пани. Але й оком не змигнув Музика. Хіба може лоцман боятися порогів? Одягнув нову білу сорочку, мов козак перед боєм, і вирушив у небезпечну дорогу.

Підплив до Старокодацького порога. І думає: «Двом смертям не бути, одної не минути! Аніж засічуть різками, краще вже навік зостатися біля цих скель». Спрямував баржу прямісінько на гранітні ікла — тільки тріск почувся.

Та шанував Славута відважних синів: лишився живим лоцман, і викинула хвиля сміливця на берег. Підвівся — аж тут налетіли чорними круками царські прислужники.

Сікли його різками на високій скелі, на тій, біля якої пішла на дно царська баржа. Так і засікли на смерть...

Сумні то були згадки. Ще дужче розтривожили вони Омелькову душу. А тут іще новий поріг клекоче. Здала долинає рев, та такий, що страх наганяє. В ньому вчувається й грім, і заупокійний церковний дзвін, і сміх самого біса. Це — Ненаситець, найгрізніший поріг. За ненаситність до своїх жертв дістав він таку назву. Навіть найхоробріші лоцмани прощалися, коли підходили до нього. Здавалося, і сам Дніпро боявся Ненаситця. Розсипався він між скелями на бурхливі потоки і поспішав проскочити мимо.

Несамовито ревли водоспади. Баржу несло, як тріску, кидало з гребеня на гребінь. Та Омелько не випускав з рук бабайки, надлюдськими зусиллями утримував судно на правильному шляху. Варто було лоцманові хоч трохи збочити — і баржа налетіла б на каміння, розбилася б на друзки.

Омелько тільки зціпив зуби й напружив руки. Ось хвиля накрила його, ось черкнула обшивка баржі об камінь. Але лоцман міцно тримав бабайку. І от найбільша небезпека минула. Ще вирувала вода, ще близько був поріг, а Омелько відвів стомлені очі від води, глянув на ясне небо і чайок, що тривожно кружляли навкруги.

— Е-ге-гей-ей! — пролунав над Дніпром звияжний клич.

— Гей!.. — відгукнулися скелі.

Зайвий і Вільний — останні два пороги. Вони вже, справді, здавалися зайвими після пережитого. Але треба було ще стерегтися — з порогами жарти погані. Вони не прощають безтурботності.

Стрімко наближалася скеля. Не було у неї назви, бо ніхто ще на ній не розбивався, нічим вона не вирізнялася з-поміж інших своїх подруг. А тепер їй судилося прославитись. Повернув Омелько баржу прямо на гранітний уступ. Не здригнулася рука, не збочив з наміченого шляху.

Затріщало дерево. Полетіли скрині у воду. Зник у хвилях і лоцман.

Одчайдушний крик почувся над берегом. Як побачив купець загибель свого золота — немов розуму лишився. Повернув коней і прямо з кручі бурхнувся разом з коляскою у стрімкий потік. Пішов шукати на дні свої скарби.

Відтоді й стали називати скелю Золотою.

Півсвіту обійшов мужицький син Михайло, шукаючи невлomite щастя. Та ніде не знайшов він кращої долі. Всюди багаті знущалися над бідними.

Вертаючи з далеких мандрів, спинився Михайло в незнайомому селі. Спинився та й лишився, бо жила тут гарна-прегарна дівчина. Така краля була, що враз приворожила до себе парубка.

Стрілися вони на околиці села, де збиралася молодь на гуляння. Тихим літнім вечором лунали тут пісні, змагалися танцюристи. Ось вибігла у коло метка чорнява дівчина. Танцювала так, що очей не можна було відвести. Довгі коси її розвівалися на вітрі, очі горіли ясними зорями. Хтось із хлопців захоплено підспівував:

Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться,
А козак, як орел,
Як побачив, так і вмер...

Дженджуристі парубки прийняли виклик. Вони навпербій вихвалялися перед дівчиною своїм хистом, вибивали закаблуками, кружляли в такому вихорі, що пилюка здіймалась аж до неба. Всім хлопцям хотілося потанцювати з красунею.

Не витримав і Михайло. Миттю опинився він у колі, легко пішов навприсядки. Дівчина вклонилася йому і щиро посміхнулася. То значило, що вона вибирала з-поміж усіх парубків тільки його. Михайлове серце гаряче закалатало в грудях.

— Хто вона?— вже опісля спитав у людей.

— Це наша Білозірка. Найкраща танцюристка, краля на все село.

Михайло довго потім шукав зустрічі з дівчиною, але дарма. Жила вона у дідуса, що не дуже любляв отих гулянок, поважав людей не за танок, а за роботу. Був дідусь сільським ковалем, цінував умілі руки.

Михайло не цурався тяжкої роботи. Довго не роздумуючи, пішов працювати молотобійцем до старого коваля. Хотів ближче заізнатися з дівчиною, та тільки як не намагався, а Білозірку бачив лише здаля, та й то рідко. Старанно пильнував її дідусь.

Робота кипіла в Михайлових руках. До пізньої ночі

сопіло горно, чувся перестук молота. Минув якийсь час. І от одного разу поспішив молодий коваль до Білозірки, несучи їй дарунок від щирого серця. То була незвичайна залізна квітка. Вигравала вона всіма барвами веселки, немов живі, ворушилися на ній пелюстки від найменшого дотику.

Дивилася на той подарунок зачарована Білозірка — і не могла надивитись. Навіть старий коваль подобрішав, уздрівши таку витончену майстерність свого молодого помічника. Підкрутив сиві вуса, розпростав плечі, задумливо мовив:

— Невдалий вибрав ти, хлопче, час для подарунків і сватання. Не до цього тепер...

Сумна була й Білозірка. Хіба можна було радіти і милуватися одне одним, коли кругом горе: в таврійські степи знову прийшла посуха. Хмари куряви заступили сонце, день став ніччю. Тріскалася спрагла земля, вітер викидав посіви. Людей чекав страшний голод. То чи можна було в такий час думати тільки про своє особисте щастя?!

Мовчазна стояла Білозірка. А старий коваль порадив хлопцеві:

— Спіймай Білозірку — і знайдеш свою долю...

Сказав та й пішов.

Михайло не збагнув старого. Для чого ловити Білозірку? Адже вона стоїть ось тут, поруч. А дівчина мовила стиха:

— Не про мене каже дідусь. Таке ймення у нашої річки. Багато про неї розповідають люди.

Річка та не велика і не мала, нічим не примітна. Та в давнину для ворогів була вона чималою перешкодою. Поки перепливають її татари, а тут і наші зберуться.

Якось зійшлися в цім місці руський князь і татарський хан Мамай зі своїм військом. Велике було боїще. Відважно билися дружинники за рідну землю. Але трапилось ли-

хо — загинув у бою руський воєвода. Тяжкою втратою була його смерть для воїнів, а надто для молодії князевої дружини — прекрасної Білозірки. Та недовго довелося їй оплакувати свого чоловіка. Прискакав посол від хана і сказав таке:

— Хан обіцяє і місто зберегти, і воїнам життя лишити, якщо вони віддадуть у дружини йому Білозірку.

Сподівався злий татарин, що схилить жінка голову, злякається його сили.

Гнівню блиснула княгиня очима. Наказала вона принести меч і обладунок, кинула бойовий клич.

Боїще було криваве.

— Краще вмерти, ніж схилитися перед ворогом! — промовляли дружинники, йдучи у бій на чолі з княгинею. Багато полягло на бойовищі воїнів, а княгиню обступили татари. Відважно одбивалася вона від розлючених чужинців, та сили були нерівні. Хан уже бачив її своєю полонянкою в гаремі. Але рано справляв він перемогу. Кілька разів була княгиня на краю загибелі, однак безстрашно боролася далі. І коли геть вичерпалися сили нечисленної дружини, княгиня повернула коня і вирвалася з оточення. Не наздогнали її татарські стріли.

Поїхала вона уверх по річці з жменькою вірних захисників. Де вони надовго спинялись у дорозі, там нині село Велика Білозірка, а де лиш трохи спочивали — Мала Білозірка. А річку стали називати ім'ям відважної княгині.

Відтоді річка щороку повторювала похід Білозірки: влітку зникала десь у верхів'ях, а навесні поверталася в степ. Невловимою була вона. І ніхто не знав, що треба вдіяти, аби назавше вернулася Білозірка.

Пішов Михайло з села, несучи у своєму серці ласкавий погляд дівчини.

Не багато води сплигло з того часу, але щедрий він був на події. Жорстокі бої точилися в цьому краї, бага-

тіїв прогнали, щасливо зажили селяни. Та посухи все ще відвідували поля. Не верталася Білозірка, не з'являвся й Михайло. Дехто в селі про нього вже й забув, пам'ятала лише дівчина, що вірила в нього.

І він приїхав-таки! Приїхав із товаришами у синіх робітничих спецівках. На величезній машині. Не машина, а чудо: лапи і щелепи такі, що граніт гризуть, у землю, немов у пух, зариваються. Не гаючись узявся Михайло до роботи. Проїхав цією машиною, канав понаривав, котлованів понакопував. А коли навідалась Білозірка, він її й спіймав між високими берегами. Утворилося велике озеро, щедро пішла вода на поля. І лише тоді, коли була спіймана річка, зібрався Михайло розшукувати свою кохану і дідуся. Та їх не довелося довго шукати — вони були тут, на березі, серед щасливих, радісних людей...

Не збереглося на запорізьких берегах ні старовинних засік, ні середньовічних замків. Але є зараз біля Славути палац, який знають у всьому світі. Не століття нараховує його вік, не впадають у вічі особливі прикраси. Славиться він своїм чудесним світлом. У жодних королівських палатах та імператорських залах не сяяли люстри такими вогнями, як у цій величній будівлі.

Стіни палацу — немов суцільні вікна. І коли землю огортають сутінки, далеко розходиться саяво. Світло й тепло від палацу знаходять дорогу у найвіддаленіші селища, до людей. І пішла по землі чутка, що саме сонце оселилося в цьому палаці, ім'я якому Дніпрогес.

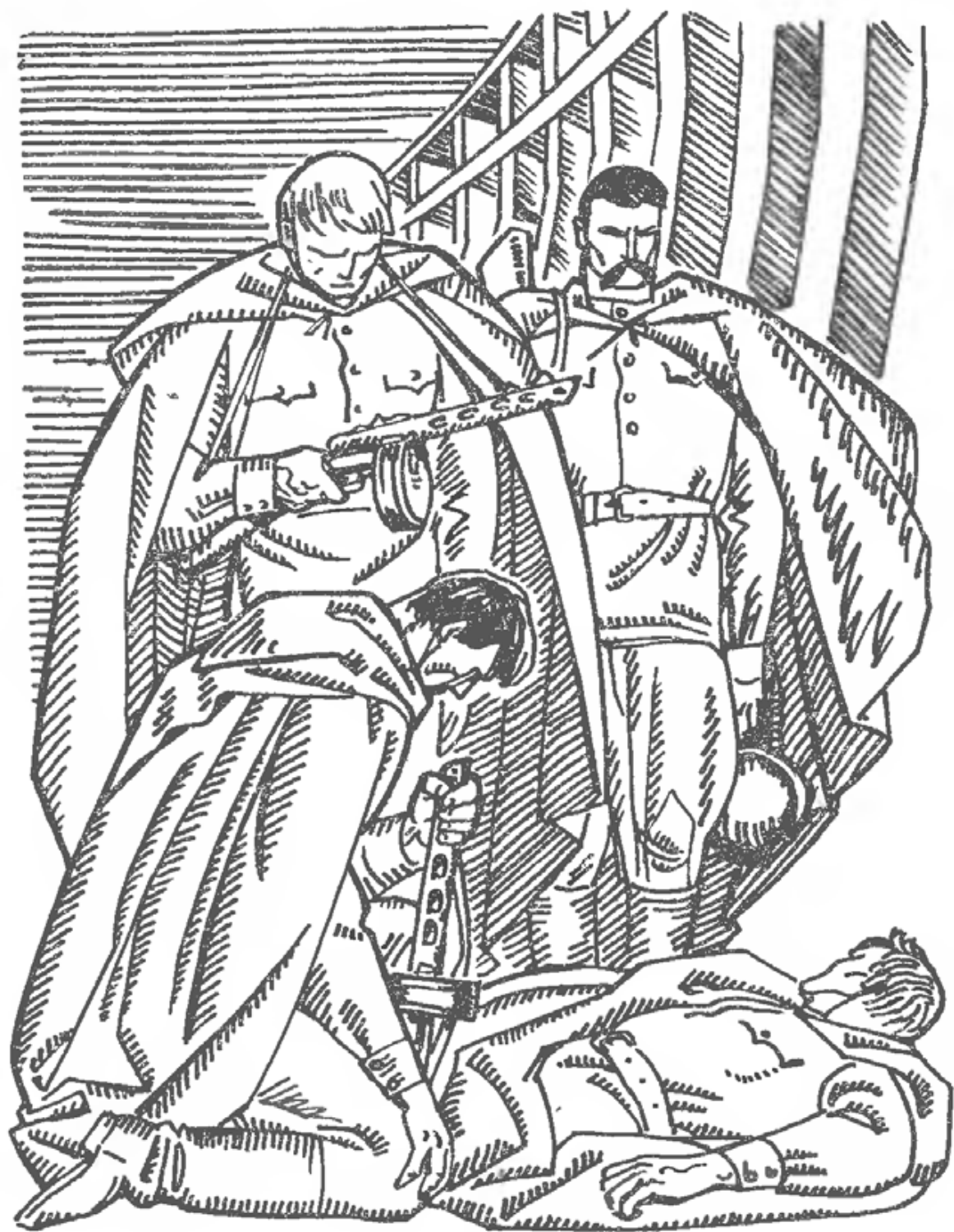
Здавна відомо: злі люди не терплять світла, свої чорні справи роблять у темряві. Але таких злодюг, як ті, що прийшли на нашу сонячну землю з фашистськими зграями, ще не знав світ. Все живе вони хотіли закувати в темряву, всіх вільних людей зробити своїми рабами. Та не вийшло так, як задумали кати-фашисти. І коли тікали вони від справедливого гніву й кари народної, то хотіли лишити по собі пустелю чорну.

Ось тоді й відбувся бій за величний палац на Дніпрі. Злочинці підклали під його стіни цілі гори вибухівки. І стали чекати: нехай, мовляв, побільше радянських воїнів підійде до палацу. Тоді й станеться вибух, і бійці загинуть під кам'яними брилами. Запальні гноти були у фашистів наготові.

Палац стояв на самій воді. Пройти до нього можна було лише греблею. А на правому березі засіли озвірілі фашисти. Здавалося, нічим уже не можна було запобігти біді: щомиті гребля і палац могли злетіти в повітря. І все ж декілька радянських бійців попросилися в розвідку. Спробувати треба.

Вночі пробиралися вони через побиті бетонні брили — один стояк греблі вороги вже встигли зірвати. Щохвилини міг статися новий страшний вибух. Та солдатів не лякала смертельна небезпека. Наважливо простували вперед. У темряві дійшли до обриву — перед ними зяяло бездонне провалля. Далі шляху не було.

Не казковими птахами перелітали розвідники безодню. Обв'язалися вони ланвою і, допомагаючи один одному, спустилися по стрімкій прямовисній стіні. Підійматися на

протилежний стояк було ще важче. У пригоді став шматок сталевого дроту, що гойдався на вітрі. Довго роздумувати було ніколи. Один з сміливців кинувся з залізної бадки вниз...

Десь внизу глухо бились по заплеску хвилі, відчайдушно свистів осінній вітер. Над річкою зловісно вигравали спалахи ворожих ракет.

Солдат не впав у безодню: зумів ухопитися за сталевий дріт. Ручаями текла з рук кров, але боєць вперто ліз угору. Потім кинув товаришам лину.

Вставляли перед розвідниками високі, як скелі, бетонні брили. Знову зяяли провалля. Доводилося стрибати через них і дертися по карнизах. Ворог поливав свинцем каміння. Стрілянина не вщухала. Та солдати були вже біля своєї мети: ось і тунель, куди ведуть дроти від вибухівки. Хутчій до цих дротів!.. Це вони можуть щомиті принести загибель і людям, і палацу.

Але що це? Дроти валялися вже перерізаними!..

І тільки тепер розвідники помітили чоловіка. Нерухомо лежав він на бетоні. Тіло його було посічене кулями. Рука все ще в судомі стискала ніж. Ця мозоляста, робоча рука героя і спинила смертоносний вибух, врятувала палац.

Як же пробився сюди сміливець? Хто цей відважний воїн? У його солдатській одежі розвідники не знайшли ніяких документів. Тільки в кишені закривавленої гімнастюрки лежала фотокартка. Задумливо і ніжно дивилися з неї великі дівочі очі.

І пішов цей портрет з рук у руки. Через дівчину хотіли люди взнати ім'я героя. Коли воїни вирушили у далеку путь на захід, фотокартка дівчини теж мандрувала з ними серед людей у містах і селах. І старі й малі дивилися на цей портрет, але так і не могли впізнати дівчини. Так і лишилася загадковою ця історія. Ясно тільки

одне: невідомий солдат вчинив великий подвиг. І його не забули люди.

...Коли спускається ніч, над Славутою спалахують вогні. Це випромінює своє чудове світло величний палац — Дніпрогес. Він став ще красивішим і потужнішим, ніж був раніше. Вогнів навколо так багато, що, здається, саме зоряне небо переселилося на землю. Та надто яскраво палає на дніпровському березі невеличка червона зірка. Сяє вона на могилі невідомого солдата, що врятував Дніпрогес. Далеко видно її негасиме світло.

Давнє повір'я твердить, що кожний має свою зірку, і коли людина гине, зірка згасає. Та не меркне, не гасне зірка героя!..

ПРО ЛЕГЕНДИ¹

ТОМАКІВКА. Томаківка досить часто згадується в історії запорозького козацтва. Так зветься і правобережна притока Дніпра, і острів, на якому знаходилась одна з перших запорозьких січей.

Село Томаківка з'явилося пізніше і веде свою назву від річки. В перекладі з тюркської слово «томак» означає «гирло річки». Томаківка впадала у Дніпро там, де розташовалося село. Перші мешканці не вникали, звісно, в суть перекладу слова. Воно було не тільки милозвучне для українця, а й нагадувало інше. Народне прислів'я твердить: «Військо іде, як мак цвіте». Це ж порівняння подибуємо і в історичних українських піснях. Так у одній з них сказано:

То не маки червоненькі,
То козаки молоденькі
Битим шляхом у Крим ідуть.

Народна фантазія зв'язала назву з прекрасною квіткою. Таке тлумачення звучало переконливо ще й тому, що неподалік селища Томаківки в тому ж Нікопольському районі знаходиться і невеличке село Маківка.

СТЕШИН БРІД. Бойові подвиги українських амазонок нерідко подибуємо у фольклорі.

¹ Примітки автора.

В історичній пісні про козака Супруна виручає його з біди сестра, що «почала своїм добрим конем, як огнем, летіти». В багатьох інших піснях, думах діють такі ж відважні героїні. Близький до них і народний переказ про Стешу, що побутує в Павлоградському районі Дніпропетровської області. Їм'ям безстрашної козачки нібито й назване село Стешино-Чорноглазівка.

Хоч жінки-отамани серед запорожців і не відомі з документів і літописів, але що такі амазонки лучалися поміж них — можна впевнитись на багатьох фольклорних матеріалах.

ПРО ЗОЛОТОГО КОНЯ. І фольклористів, і істориків, і багатьох просто допитливих людей не може не цікавити, чи була якась реальна подія, зв'язана з золотим конем. Достовірних джерел про це не збереглося. Є лише різні варіанти переказів у Придніпров'ї, на Поволжі і в інших місцях.

Як твердить один із переказів, хан Батий, що мав силу-силенну золота, наказав вилити з нього пару коней у натуральну величину і поставити в столиці свого ханства Сарай-Берке (місто це знаходиться неподалік нинішнього Волгограда).

Пам'ятники, виставлені при в'їзді, мали знаменувати могутність Золотої орди. Смик Батия, хан Берке, переніс ці скульптури в нову столицю. Нащадок золотоординських владик хан Мамай утіму урочай-Берке після розгрому на Куликовому полі. В його могилу нібито й поклали одного золотого коня.

Не більше відома доля другого такого ж коня. На столицю Золотої орди напала руська дружина. Татари не витримали натиску, і хоробрим воїнам вдалося захопити золотого коня. Золотоординці, що наспіли, кинулись на здоганяти дружину. Зав'язався бій. Руські воїни загинули.

Але безцінного коня, як говорить переказ, вони сховали ще раніше на дно якоїсь річки.

ЗАПОРОЗЬКА МИСКА. Так називається незвичайне заглиблення на Середній скелі, що виступає з води на північ від острова Хортиці.

Гостинні запорожці могли в цих місцях справляти свої трапези. Французький інженер XVIII ст. Боплан згадує острів, що стоїть на гарматний постріл від останнього порогу — Вільного. Це місце козаки нібито називали кашоварницею: вони бенкетували тут, святкуючи щасливий перехід порогів, і однією з улюблених їхніх страв була каша...

ВИШИВАНА СОРОЧКА. За прадавнім звичаєм дівчина перед одруженням мала показати своє вміння до праці. Переважно це були вишивки, що свідчили про майстерність і смак майбутньої господині. Милому дарувала вона хусточку чи вишиваний рушник, сорочку в узорах або гаптований бісером кисет. Часто такі подарунки брав козак у дорогу, і вони нагадували йому про кохану, про рідний край.

Цей звичай і ліг в основу легенди. Сюжет про зцілющу силу жіночого кохання, вплетеного в узорі, почерпнуто автором на рідній Петриківщині, що славна не лише на Дніпропетровщині, а й на цій Україні майстрами вишивки і художнього розпису.

ЧАБАНСЬКА ПІДМОГА. Відомо, що запорозькі козаки робили далекі морські походи на своїх човнах — чайках. Але, траплялося, турки закривали їм вихід з Дніпра в море і навпаки. Тоді козаки вдавалися до «обхідного маневру», надто коли насадили турецькі галери. Вони діставалися на чайках з Чорного моря до Азовського Керчен-

ською протокою, піднімалися вгору по річці Кальміус, тягли чайки волоком до річки Вовчі Води і через Самару, притоку Дніпра, потрапляли додому. Певне, так само можна було дістатися з Азовського моря до Дніпра й по річках Берді та Кінці, верхів'я яких знаходяться недалеко одне від одного.

І НА ВОДІ Й ПІД ВОДОЮ. Те, що запорозькі козаки додали море на човнах під водою, не є легендарною версією. Це підтверджують деякі історичні відомості. Так французький чернець філософ Урньє, сучасник тих подій, писав з Константинополя: «Тут мені розповідали зовсім надзвичайні історії про напад північних слов'ян (так він називає українців) на турецькі міста і фортеці. Вони з'являлись несподівано, піднімались просто з дна моря і наводили жах на варту і всіх берегових жителів. Мені й раніше оповідали, ніби слов'янські воїни перетинають море під водою, але я вважав це за вигадку. Тепер же я розмовляв з тими людьми, що були свідками підводних набігів слов'ян на турецькі береги».

ВСЮДИСУЩИЙ МАМАЙ. По всіх усяодах ширились перекази про цього героя. На Південному Бузі біля села Грушівки знаходився камінь і колодязь, під якими нібито зберігались скарби, приховані ним для знедолених. Десь у районі Чигирини, в Бураківському лісі, а за іншими версіями, у Василівському урочищі, ріс величезний дуб, який козак вважав зручним для того, щоб усіх панів перевішати.

Образ козака Мамая був поширений у XVII столітті. Про це свідчать пам'ятки живопису. Але можна припустити, що він виник у гущі козацького воїнства набагато раніше. Козак Мамай стає героєм картин, фольклору, драматичних творів.

Можливо, приводом для створення переказів про Мамаю стала якась конкретна подія. Але потім цей образ був узагальнений настільки, що втратив зв'язок з певною особою та реальним епізодом. З часом козак Мамай став типовим представником славного запорозького козацтва, втіленням народного характеру з його волелюбністю, героїзмом, кмітливістю, гумором.

МОГУТНІЙ ДУБ. У давнину на півдні України росло чимало багатовікових дерев. Наприкінці минулого сторіччя загинув дуб-велетен на острові Хортиця (досі, на жаль, не вдалося розшукати його пня).

Щасливіша доля у дерева, що збереглося донині й росте в селищі Верхня Хортиця (15 кілометрів від Запоріжжя). Цьому дубові понад 700 років, і називають його Запорозьким, пов'язуючи з різними подіями. Серед тамтешніх мешканців, наприклад, є переконання, що під його гіллям козаки писали славнозвісного листа турецькому султанові.

Велетенський дуб здавна викликає подив і повагу людей. Він нерідко згадується в народних думках та історичних піснях. Є й 1000-літній дуб у с. Буда на Черкащині.

САГАЙДАКОВЕ ЛОЖЕ. Особа гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (народний переказ твердить, що він заслужив це прізвисько за неабияке вміння володіти сагайдаком) дістала суперечливу оцінку. З одного боку, він нерідко йшов на компроміси з польським урядом, ходив у похід на Москву, був жорстокий з козаками, придушував їхні повстання й цим викликав незадоволення запорожців. З другого боку — талановитий полководець і державний діяч першої половини XVII ст., він відзначався особистою хоробрістю, був проводирем сміливих походів

у Крим і Туреччину. Про нього аж ніяк не можна було сказати, що він «не пив води дунайської, не їв каші козацької».

Урочище і «ложе» Сагайдака знаходилося на лівому березі Дніпра біля острова Хортиці. Це «сідало» являло собою великий камінь, в якому було заглиблення для сидіння в напівлежачому положенні. Камінь з «ложем» у дореволюційні роки був зірваний порохом зарядом п'яною компанією на чолі з тамтешнім дяком.

СІРКОВА ПРАВИЦЯ. Іван Дмитрович Сірко — один з найлегендарніших отаманів Запорозької Січі. Не без підстави його ім'я було оточено ореолом повної непереможності. Він брав участь більше ніж в п'ятдесяти боях, у численних походах і сутичках з ворогом і майже завжди виходив звиятцем.

Легендарній популярності Сірка сприяли і самі вороги. Свою поразку вони пояснювали не чим іншим, як чарами запорозького отамана. Навіть дітей лякали його іменем, називали його «урусшайтаном» — російським чортом. Сам султан видав указ молитися в мечетях про його загибель.

Могила Сірка, де він, за переказом, похований, знаходиться поблизу міста Марганця на Дніпропетровщині.

Смерть ватага викликала у козаків великий смуток. Адже за його життя дуже широкого розголосу набула легендарна чутка про те, що Сірко не може вмерти, що він характерник. Звичайно, в житті такого чуда не могло бути. І в переказі для більшої переконливості стверджувалось, що й після смерті Сірка навіть одна рука його допомагала козакам.

Історик Мищенський, який бував у січовиків, говорить про це так: «Славный был атаман. Уже и по смерти оно-го по морю запорожцы важивали, понеже был славен и

турки весьма имени его побаивались. Когда на войну и с мертвым езжали, то всегда им счастье бывало». Навпевне, гідний був отаман такої слави!

КРИСЛО КАТЕРИНИ. 1787 року, вже після ліквідації Запорозької Січі царськими військами, Катерина II разом із своїм фаворитом Потьомкіним і свитою зробила подорож на південь країни, оглядаючи «потьомкінські села». Ці події збереглися в народній пам'яті у вигляді розмаїтих розповідей, анекдотів. Про те, як Катерина приймала запорожців, згадується в багатьох народних переказах.

Скеля з «крислом», як цікавий пам'ятник природи, збереглася донині. Стоїть вона поряд з греблею Дніпрогесу.

ПРОКЛЯТЕ МІСЦЕ. В українському фольклорі нерідко прославляється долина, річка, поле, де героям вдалось уникнути небезпеки або дістати перемогу. І навпаки — проклинаються ті місця, що в них сталася якась біда. В легенді знаходять відгук події, характерні для часів селянських повстань і гайдамацького руху на Україні.

У БАШМАЧНІЙ БАЛЦІ. Крім Башмачної балки, є однойменні річка і село в Солонянському районі Дніпропетровської області. Яка назва виникла раніше?

Дослідники вважають, що назви річок і озер давніші, ніж назви населених пунктів. Проте Башмачна геть іншого походження.

Один із карателів Булавінського повстання 1709 року — полковник Яковлев — доповідав князю Меншикову про зруйнування Нового і Старого Кодака. В цій справі, повідомляв він, брав участь і полковник Башмаков. Опісля йому була наділена тут рангова дача. Вона й стала називатися за прізвищем її власника — Башмачною.

Так що легенда, як це нерідко буває, далека від істинної назви. Але вона прекрасно ілюструє протест знедолених людей і проти пригноблювачів, і проти залишених ними назв.

ДВА БРАТИ. Ці скелі виглядають з води неподалік від того місця в Запоріжжі, де пароплави виходять з Дніпровського шлюзу до нижнього б'єфу. Вони дуже схожі зовні — близнюки та й годі! В народі їх так і називають Два брати. І, звісно, розповідають різні легенди, ніби ще раз підтверджуючи народне прислів'я про те, що кожен камінь має свій переказ. На цій «гранітно»-фольклорній основі і написана легенда.

СКЕЛІ ЗІТХАННЯ. Стоять ці скелі майже на середині Дніпра, трохи нижче мосту, що веде на острів Хортицю. Дві — величенькі і трохи осторонь малопомітна третя.

Народний переказ так тлумачить походження назви цих гранітних брил. Проїздили на човнах у давнину тут торгові «гості» по славному шляху з «варяг у греки». Минувши щасливо грізні пороги, вони полегшено зітхали — скелі стояли останніми на шляху. А для тих, хто повертався з Царграда, ці скелі були тільки початком небезпеки. Попереду чекали пороги й засади ворогів-кочівників. В такі хвилини, коли охоплювали сміливих мандрівників невеселі роздуми, і виривався у них вигук «ох!...». Так і прозвали скелі — Охи-вздохи.

Інший варіант переказу твердить, що на цих скелях чекали дівчата та жінки своїх коханих козаків, зітхаючи...

ЛОЦМАН. Кінь був для козака, що крила для птаха — нерозлучним товаришем, вірним слугою. Не дивно, що в багатьох місцях на Україні з цими тваринами зв'язані

назви рік, сіл, урочищ. Кобиляк — ліва притока Дніпра на Полтавщині, Жеребець (нині Кірово) — село в Пологівському районі на Запоріжжі і ін. Дослідники вважають, що схожі назви пояснюються, мабуть, утриманням кобил у певні періоди на спеціальних територіях окремо від огирів.

Були й на Дніпрі камені — Кобила і Лоша. Вони знаходились серед дніпровських порогів біля Курінної забори — вище острова Таволжанного.

КОБЗАР НА ХОРТИЦІ. Восени 1843 року Т. Г. Шевченко, подорожуючи по Україні, побував і в місцях, де була прославлена запорозька вольниця. Він одвідав Хортицю, міста Олександрівськ, Нікополь, село Покровське.

Перебування Великого Кобзаря на Запоріжжі знайшло відображення в легенді.

СТЕПОВА КВІТКА. Ще й нині в приазовському степудесь у районі Сиваша тамтешні мешканці можуть показати малопримітну траву, що росте на солонцях. У неї терпкий гіркуватий запах. Полин? Так. Але особливий — по-справжньому легендарний. Його називають євшан-зіллям. Це і є та трава, що запам'яталась нашим пращурам ще з XIII віку. Вона навіть у знаменитий «Галицько-Волинський літопис» попала. А звідти, як перекотиполе, увійшла в поезію і стала втіленням образу великої любові до рідного краю. Як кажуть у народі — без кореня і полин не росте.

Та степові квіти й трави мають і життєво-прикладне значення. Реальні події в оповіданні переплітаються з гротеском. Це собливість жанру легенди.

ВАСИЛІВСЬКИЙ ЗАМОК. Його ще називають Василівським кремлем. Цікавий архітектурний пам'ятник зна-

ходиться на околиці районного центру Запорізької області — Василівки. Замок був збудований за розпорядженням поміщика Попова в 1890—1894 рр. в його маєтку. В минулому це був цінний комплекс споруджень — великий палац з високими вежами, житлові та господарські будівлі, кам'яні мури з зубцями і фальшивими бійницями.

У роки минулої війни німецькі окупанти підірвали центральний палац і інші споруди. Проте дещо збереглося. Після відновлення будівель у них розташувалась школа-інтернат.

ЧЕРЕЗ ПОРОГИ. Зараз пороги поховані під водою озера Леніна. А колись вони стояли незборимою перепорою на середньому Дніпрі, заважали судноплавству. Небезпечний лоцманський промисел знайшов відображення в легенді про Золоту скелю. Насправді така скеля невідома. Та переказ дає образне уявлення про мужніх умільців, відважних провідників човнів і суден через грізні гранітні лави. Дніпровські лоцмани були нащадками запорожців, що називали Дніпро «козацьким шляхом».

СПИЙМАНА БІЛОЗІРКА. У «Географії» давньогрецького вченого Птолемея сказано, що на початку нашої ери десь біля нинішнього районного центра Великої Білозірки було древнє місто Тракана. Пізніше в XIII—XIV сторіччях, як гадають, тут перебувала колонія генуезців, що торгували з Руссю. Згодом у цих краях жила володарка, прозвана Білозіркою. Під час навали орди хана Мамає з Криму на Русь у 1380 році вона полишила своє місто і переселилася на правий берег Дніпра. Мамай, розлютований непокірністю, зруйнував місто.

ЗІРКА НЕ МЕРКНЕ. Недалеко від машинного залу Дніпрогесу стоїть на березі пам'ятник невідомому радян-

ському солдатові. Він є пам'яттю про тих, хто врятував гідровузол від остаточного зруйнування німецько-фашистськими загарбниками. В цій героїчній сторінці Великої Вітчизняної війни не все з'ясовано. Ще й нині ведуться розшуки тих воїнів, які брали участь у легендарній операції.

ЗМІСТ

О. Дей. Помандруймо маршрутами легенд 3	Крісло Катерини 65
Томаківка 7	Прокляте місце 70
Стешин брід 13	У Башмачній балці 75
Про золотого коня 18	Два брати 80
Запорозька миска 23	Скелі зітхання 84
Вишивана сорочка 27	Лоцман 89
Чабанська підмога 33	Кобзар на Хортиці 93
І на воді й під водою 37	Степова квітка 98
Всюдисущий Мамай 43	Василівський замок 103
Могутній дуб 50	Через пороги 109
Сагайдакове ложе 54	Спіймана Білозірка 116
Сіркова правиця 59	Зірка не меркне 121
	Про легенди 126

Для середнього шкільного віку

Супруненко Павел Павлович

Найденная сокровищница

(На українском языке)

Редактор *Є. П. Литвиненко.*
Художній редактор
В. Ю. Тернавський.
Технічний редактор
Ф. Н. Ревник.
Коректори
Г. В. Книш, Є. П. Карлаш.

Здано на виробництво 4. VIII. 1969 р. Під-
писано до друку 23. X. 1969 р. Формат
70×108¹/₃₂. Папір № 1. Фіз. друк. арк. 4,375.
Обл.-вид. арк. 5,52. БФ 33090. Умовн. друк.
арк. 6,13. Тираж 30 000. Зам. № 856. Ціна 28
коп. Видавництво «Веселка». Київ, Кірова, 34.
Друкоофсетна фабрика «Атлас» Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР. Львів,
Зелена, 20.